

T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TURİZM İŞLETMECİLİĞİ VE SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

TİLLO TARİHİ MEZARLIK ALANI KONSERVASYON-RESTORASYON VE
ÇEVRE DÜZENLEME ÇALIŞMALARININ İNANÇ TURİZMİNE
KAZANDIRILMASI

YÜKSEK LİSANS

Hazırlayan
Veysel AĞRAK

Danışman
Prof. Dr. Gülriz KOZBE

Nisan-2023
BATMAN
Her Hakkı Saklıdır

KABUL VE ONAY

Veysel AĞRAK tarafından hazırlanan “Tillo Tarihi Mezarlık Alanı Konservasyon-Restorasyon ve Çevre Düzenleme Çalışmalarının İnanç Turizmine Kazandırılması” adlı tez çalışması 03/04/2023 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü TURİZM İşletmeciliği ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı’nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

İmza

Başkan

Prof. Dr. Gülriz KOZBE

.....

Danışman

Prof. Dr. Gülriz KOZBE

.....

Üye

Doç. Dr. Sebahattin Emre DİLEK

.....

Üye

Doç. Dr. Haluk SAĞLAMTİMUR

.....

Yukarıdaki sonucu onaylarım.

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

TEZ BİLDİRİMİ

Bu tezdeki bütün bilgilerin etik davranış/akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez ve Seminer Yazım Kılavuzu kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını bildiririm.

DECLARATION PAGE

I hereby declare that all information in this document has been obtained and presented in accordance with academic rules/ethical conduct and Batman University Institute of Social Sciences' Thesis and Seminar Writing Guide. I also declare that, as required by these rules and conduct, I have fully cited and referenced all materials and results that are not original to this work.

Veysel AĞRAK

03.04.2023

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TİLLO TARİHİ MEZARLIK ALANI KONSERVASYON-RESTORASYON VE ÇEVRE DÜZENLEME ÇALIŞMALARININ İNANÇ TURİZMİNE KAZANDIRILMASI

Veysel AĞRAK

DANIŞMAN: Prof. Dr. Gülriz KOZBE

2023, 110 Sayfa

Jüri

**Danışman: Prof. Dr. Gülriz KOZBE
Doç. Dr. Sebahattin Emre DİLEK
Doç. Dr. Haluk SAĞLAMTİMUR**

Siirt ilinin altı ilçesinden biri olan ve şehir merkezine 9 km. uzaklıkta bulunan Tillo, kuzeyde Şirvan, güneyde Eruh, batıda Siirt Merkez ilçe ile komşudur. Bu tez, Tillo Tarihi Mezarlığı'nın inanç turizmine kazandırılması için alanda yapılan konservasyon-restorasyon ve çevre düzenleme çalışmasıdır. 2020 yılı kazı sezonu çalışması 2018 ve 2019 yıllarında eksik bırakılan çalışmaların devamı niteliğindedir. Öncelikle mezarlık alanında temizlik çalışması yapılmıştır. Alandaki devşirme taşlar yeniden numaralandırılmış; nitelikli devşirme taşlarının ait oldukları mezarların tespiti yapıldıktan sonra bu taşlar, restorasyon ilkeleri ve koruma kurulunun izni doğrultusunda yapılan restorasyon yöntemleri ile bir araya getirilerek sağlamlaştırılmıştır. Mezar taşlarında oluşan biyolojik (liken) ve kimyasal (kararma) bozulmaların temizliği, mekanik ve kimyasal yöntemlerle sağlanmıştır. Mezar taşlarında oluşan çatlaklar harçla kapatılmış, mezar taşında eksik olan kısımların dolgusu kireç taşı ve harçla sağlanmıştır. Ayrıca mezarlık alanda iç duvar yapılmış, set duvarın da derz dolgusu işlemi yapılmıştır. Mezarlık alanın 2020 yılında tamamlanan restorasyon çalışmalarına, 2021 yılındaki çevre düzenleme çalışmaları da eklenerek Tillo Tarihi Mezarlığı inanç turizmine kazandırılmıştır.

Anahtar kelimeler: Tillo, Tarihi Mezarlık, İnanç Turizmi, Konservasyon, Restorasyon

ABSTRACT

MASTER THESIS

BRINGING CONSERVATION-RESTORATION AND LANDSCAPING WORKS TO RELIGIOUS TOURISM OF TILLO HISTORICAL CEMETERY AREA

Veysel AĞRAK

Advisor: Prof. Dr. Gülriz KOZBE

Year: 2023, 110 Pages

Jury

Advisor: Prof. Dr. Gülriz KOZBE

Assoc. Dr. Sebahattin Emre DİLEK

Assoc. Dr. Haluk SAĞLAMTİMUR

Tillo, which is 9 km away from the city centre and is one of the six districts of the Siirt province, is neighbors with Şirvan in the North, and with Eruh and Siirt in the west. This thesis is the conservation-restoration and landscaping works carried out in the region for the purpose of bringing the historical cemetery of Tillo to faith tourism. The 2020 excavation season works are the continuation of the works that were left incomplete in the years of 2018 and 2019. First of all, green grass and plants with harmful root structures were cleaned from the cemetery area. Then, the spoila stones in the area have been renumbered. After the determination of the tombs to which these qualified spoila stones belonged, these stones were consolidated by means of restoration principles and restoration methods carried out in accordance with the permission of the conservation committee. The cleaning of the biological (lichen) and chemical (darkening) deteriorations in the tombstones were provided by mechanical and chemical methods. The cracks in the tombstones were covered with mortar and the missing parts of the tombstones were filled with limestone as well as mortar. Additionally, an interior wall was built in the cemetery area, and the grouting process was done on the set wall. The cemetery was brought to faith tourism with its restoration works being completed in 2020, and the landscaping works which were completed in 2021.

Keywords: Tillo , Historical Cemetery, Faith Tourism, Conservation , Restoration

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın şekillenmesi sürecinde benden desteğini, bilgi ve deneyimlerini, değerli görüşlerini hiçbir zaman esirgemeyen bilim insanı değerli hocam ve danışmanım Prof. Dr. Gülriz KOZBE'ye teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım. Yine, yaşadığım bu zorlu süreçlerde bana sınırsız tahammül gösteren, hep inanan, her an yanımda olan değerli babam Umran AĞRAK'a, manevi desteğini benden hiçbir zaman esirgemeyen canım Anneme, Aileme, Batman Müze Müdürü Mehmet Cabir ALPER, Hasankeyf Müze Müdürü Şeyhmus GENÇ ve kuzenim Batman Üniversitesi'nden Dr. Öğr. Üyesi Zahir SÜSLÜ'ye sonsuz teşekkür ederim. Tez çalışmamda verdikleri destek ve yardımları için Batman Üniversitesi'nden hocalarım Öğr. Gör. Akarcan GÜNGÖR, Doç. Dr. Volkan GENÇ ve tez savunma jürimde bulunan değerli hocalarım Doç. Dr. S. Emre DİLEK ile Ege Üniversitesi'nden Doç. Dr. Haluk SAĞLAMTİMUR'a değerli bilgileri ve yönlendirmeleri için teşekkürü bir borç bilirim.

Veysel AĞRAK
Batman-2023

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1
1. KAVRAMSAL ÇERÇEVEDE TURİZM.....	4
1.1. Turizmin Tanımı ve Özellikleri.....	4
1.2. Turizm Çeşitleri.....	5
1.2.1. Katılan Kişi Sayısına Göre Turizm Çeşitleri	6
1.2.2. Katılanların Yaşlarına Göre Turizm Çeşitleri.....	6
1.2.3. Katılanların Sosyo-Ekonomik Durumlarına Göre Turizm Çeşitleri	7
1.2.4. Ziyaret Edilen Yere Göre Turizm Çeşitleri	7
1.2.5. Katılanların Amaçlarına Göre Turizm Çeşitleri	8
1.3. İnanç Turizminin Tanımı ve Özellikleri.....	9
1.3.1. İnanç Turizmi Çeşitleri	10
1.3.2. İnanç ve Turizm İlişkisi	11
1.3.3. İnanç Turizmine Katılım Nedenleri	12
1.3.4. Dünyada ve Türkiye’de İnanç Turizmi.....	13
2. TİLLO HAKKINDA GENEL BİLGİ.....	18
2.1. Coğrafi Konumu.....	18
2.2. Kısa Tarihçesi.....	19
3. İNANÇ TURİZMİ BAKIMINDAN TİLLO.....	21
3.1. İsmail Fakirullah ve İbrahim Hakkı Hazretleri’nin Türbeleri	22
3.2. Kubbe-i Hassa Mescidi	23
3.3. Sultan Memduh Türbesi	23
3.4. Şeyh Muhammed Hazîn-i Firsâfi’ye Ait Türbe.....	24
3.5. Kale (Kaletü’l-Üstad).....	25
3.6. Tillo Tarihi Mezarlık Alanı(Sultan Memduh Hz. Haziresi).....	27
4. TAŞ ESER VE RESTORASYON TEKNİKLERİ	29
4.1. Taşların Bozulması.....	29
4.2. Taşlarda Bozulma Nedenleri	30
4.2.1. Taşın Yapısından Kaynaklanan Bozulmalar.....	30
4.2.2. Çevresel Faktörlerden Kaynaklanan Bozulmalar	31
4.3. Taşın Bozulma Türleri	32
4.3.1. Fiziksel Bozulmalar	32
4.3.2. Kimyasal Bozulmalar	35
4.3.3. Biyolojik Bozulmalar.....	40
4.4. Taş Eserlerde Restorasyon Teknikleri.....	41
4.5. Taş Eserlerde Temizlik Yöntemleri	43
4.5.1. Su ile Yapılan Temizlik Yöntemleri.....	45
4.5.2. Mekanik Temizlik Yöntemleri.....	47
4.5.3. Kimyasal Temizlik Yöntemleri	48
4.5.4. Biyolojik Temizlik Yöntemleri.....	49
4.6. Taş Eserlerde Sağlamaştırma	50

5. TİLLO TARİHİ MEZARLIK ALANI RESTORASYON VE KONSERVASYON ÇALIŞMALARI.....	52
5.1.Yapı Malzemelerin İncelenmesi.....	53
5.2.Mezar Taşları, Yapı Kalıntılarındaki Gözlenen Bozulmalar ve Sorunlar	54
5.2.1. Mezar Taşlarında Görülen Bozulmalar.....	54
5.2.2. Duvarlarda Görülen Bozulma	57
5.2.3. Sütunlarda Görülen Sorunlar	57
5.2.4. Restorasyon İlkelerine Uymayan Müdahaleler ve Açtığı Sorunlar	57
5.2.5. Köklü Bitkiler, Muhdes Müdahale ve Eklentilerin Açtığı Sorunlar	57
5.2.6. Vandalizm.....	58
5.3.Koruma ve Onarım Uygulamaları.....	58
5.3.1. Yabancı Otların Temizliği, Toprak Tahliye Çalışmaları	58
5.3.2. Köklü Bitkiler, Muhdes Müdahale ve Eklentilerin Açtığı Sorunların Ortadan Kaldırılması.....	59
5.3.3. Duvarlarda Uygulanan Restorasyon Çalışmaları	61
5.3.4. Mezar Taşlarında Yapılan Uygulamalar	64
5.3.5. Restorasyon İlkelerine Uymayan Müdahalelerin Kaldırılması.....	74
5.3.6. Sütunların Ayağa Kaldırılması ve Yapılan Uygulama.....	79
5.3.7. Önleyici Koruma Çalışmaları	90
6. TİLLO TARİHİ MEZARLIK ALANININ İNANÇ TURİZMİNE KAZANDIRILMASI VE ÖNERİLER	91
KAYNAKÇA.....	96
EK-1: Tillo Tarihi Mezarlık Alanında Restorasyon-Konservasyon ve Çevre Düzenleme Çalışmaları Öncesi ve Sonrası Görünümler	103

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1.1. Dünya'daki İnanç Turizmi Örnekleri	13
Şekil 1.2. Türkiye'de İnanç Turizmi Kapsamında Değerlendirilebilecek Yerlerin İllere Göre Dağılımı.	16
Şekil 1.3. İslamiyet Dönemi Yapı Türlerinin İllere Göre Dağılışı.....	17
Şekil 2.1. Tillo Coğrafi Konum	18
Şekil 2.2. Tillo İlçesinin Lokasyon Haritası	19
Şekil 3.1. Tillo İlçesi Turistik Çekicilik Haritası	21
Şekil 3.2. İsmail Fakirullah ve İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Türbeleri (Veysel AĞRAK Arşivinden).....	22
Şekil 3.3. Kubbe-İ Hassa Mescidi.....	23
Şekil 3.4. Sultan Memduh Hazretleri ve Eşi Zemzem'il Hassa'ya ait Türbe	24
Şekil 3.5. Şeyh Muhammed Hazîn-i Firsâfi'ye ait Türbe	24
Şekil 3.6. Kaletü'l Üstad (Veysel AĞRAK Arşivinden)	25
Şekil 3.7. Işık Düzeninin Yansıma Şekli Olarak Tasarlanmış Bir Fotoğraf	26
Şekil 3.8. Tillo Kalesi ve Cam Seyir terası	26
Şekil 3.9. Tillo Tarihi Mezarlık Alanı(Sultan Memduh Hz. Haziresi) (Veysel AĞRAK arşivinden).....	27
Şekil 4.1. Çeşitli Derecelerde Çatlak Oluşumları	33
Şekil 4.2. Nemrut Dağındaki Taş Heykelde Görülen Petek Gözlülük.....	33
Şekil 4.3. Taş Yapıda Aşınma.....	34
Şekil 4.4. Taş Heykelde Erozyon.....	34
Şekil 4.5. Taş Yapıda Derz Boşalması.....	35
Şekil 4.6. Taş Yüzeyindeki Kararmalar	36
Şekil 4.7. Mimaride Tuzlanma Görünümü	36
Şekil 4.8. Taş Yapıda Çiçeklenme Örneği.....	37
Şekil 4.9. Yapraklanma Örneği.....	37
Şekil 4.10. Taşta Bulunan Mikrokarstlar	38
Şekil 4.11. Taşta Oluşan Tozlaşma.....	38
Şekil 4.12. Taşta Oluşan Kabuklanma	39
Şekil 4.13. Demir Elemanlarda Görülen Korozyon.....	39
Şekil 4.14. Binaların Taş Yüzeyinde Alg Oluşumu.....	40
Şekil 4.15. Taşta Oluşan Liken Ve Yosun Örneği.....	41
Şekil 4.16. Derz Arasında Ot Oluşumu	41
Şekil 4.17. Basınçlı Su İle Yıkama	46
Şekil 4.18. Mekanik Temizleme Uygulaması.....	48
Şekil 4.19. Biyolojik Temizleme	49
Şekil 5.1. Vaziyet Planı Temizlik Öncesi	53
Şekil 5.2. 2018 Yılı Temizlik Öncesi Tillo Tarihi Mezarlık Genel Görünüm.....	54
Şekil 5.3. Güney Cephe'deki Mezarlıkta Görülen Fiziksel Bozulma Örneği	54
Şekil 5.4. Orta Alandaki Mezarlıkta Görülen Fiziksel Bozulma Örneği	55
Şekil 5.5. Kimyasal Bozulma Görülen Mezar Örneği.....	55
Şekil 5.6. Biyolojik Bozulma Görülen Mezar Örneği	56
Şekil 5.7. Çalı ve Otların Mezarlık Alanındaki Temizliği	58
Şekil 5.8. Sumak Ağaçlarının Alandan Temizlenmesi ve İlaçlanması	59
Şekil 5.9. Toprak Seviyesinin Düşürülmesi ve Tahliyesine İlişkin Çalışma	59
Şekil 5.10. Güney Cephe'deki Temizlik Öncesi-Sonrası Durumu.....	60

Şekil 5.11. Kazık Köklü Bitkilerin ve Muhdes Yapıların Temizliği Öncesi-Sonrası Durumu...	61
Şekil 5.13. İç Duvarların Restorasyon Uygulama Çalışmaları	62
Şekil 5.14. Set Duvarının Restorasyon Öncesi-Sonrası Durumu.....	63
Şekil 5.15. İç Duvar Capping – Harpuşa Uygulama Öncesi-Sonrası	64
Şekil 5.16. Mezar Taşların Straforlu Tahta Sedyeye İle Kaldırılması ve Taşınan Mezarların Numaralandırılması.....	65
Şekil 5.17. Deformasyona Uğrayan Veya İşlevselliğini Yitiren Kaideler, Kireç Taşıyla Benzer Plan, Form ve Ölçüde Yenilenmesi	67
Şekil 5.18. Kaide Mezar Taşların Yenilenmesi Öncesi-Sonrası	67
Şekil 5.19. Taşların Sağlamlaştırma ve Bir Araya Getirilmesinde Kullanılan Epoksinin Orantılanması	68
Şekil 5.20. Darbesiz Matkapla Dübel Açılması.....	69
Şekil 5.21. Karbon Fiber Çubuk + Epoksi Kullanılması Uygulaması	69
Şekil 5.22. Kopan İki Parçanın İki Taraftan Açılan Dübellerle Bütünleştirilmesi	69
Şekil 5.23. Kırık Mezar Taşlarının Bir Araya Getirilmesi	69
Şekil 5.24. İşkence Aleti İle İki Taşın Sabitlemesi	70
Şekil 5.25. Şahide Altının Ölçülmesi.....	70
Şekil 5.26. Ölçülen Altın Darbesiz Matkapla Delinmesi	70
Şekil 5.27. Şahide ve Kaidenin Birleştirilmesi İçin Kullanılan Karbon Fiber Çubuk ve Epoksi	71
Şekil 5.28. Darbesiz Matkapla Sütunların Birleşim Yerlerin Delinmesi	71
Şekil 5.29. Karbon Fiber Çubuk ve Epoksi Kullanılarak İkiye Ayrılmış Sütunların Bir Araya Getirilmesi.....	71
Şekil 5.30. İkiye Ayrılmış Sütun Parçaların Birleştirmesi	72
Şekil 5.31. Likenlerin Bistüri ve Spatula Yardımı İle Mekanik Olarak Alınması	73
Şekil 5.32. Absorblayıcı Jel Oranlanıp Hazırlanması	73
Şekil 5.33. Streçle Sarılan Şahidenin Bekleme Sonrası Distile Su İle Arındırılması	74
Şekil 5.34. OK18 Numaralı Mezarda Çimento Harç Ve Demir Kenet Kullanılması	75
Şekil 5.35. OK18 Numaralı Mezarın Restorasyon İlkelerine Uymayan Çimento Harç ve Demir Kenetin Kaldırılması Sonrası Durumu	75
Şekil 5.36. KA3 Numaralı Mezarın Çelik Levha Kullanılarak Mezar Taşına Vidalanması Durumu	76
Şekil 5.37. KA3 Numaralı Mezarın Restorasyon İlkelerine Uymayan Çelik Levhaların Kaldırılması Sonrası Durumu	76
Şekil 5.38. Harç (Hidrolik Kireç + Dispersiyon K9 + Saf Su) Kullanılarak Çatlak ve Eksik Parçaların Tamamlanması	77
Şekil 5.39. Mezarların Eksik Olan Yan, Baş ve Ayak Taşlarının Mezar Yapısına Uygun Kireç Taşıyla Tümlenmesi	77
Şekil 5.40. Mezar Taşlarına Harç Kullanılarak Dolgu Yapılması İşlemi, Restorasyon Öncesi-Sonrası.....	78
Şekil 5.41. Yan ve Baş Taşı Eksik Olan Mezarın Kireç Taşıyla Tümlenme Öncesi ve Sonrası ..	79
Şekil 5.42. Şeyh İbrahim'in Eşi Ayşe Hanımın Kabri Restorasyon Öncesi Genel Durumu.....	80
Şekil 5.43. Şeyh İbrahim'in Eşi Ayşe Hanımın Kabri Restorasyon Sonrası Genel Durumu.....	81
Şekil 5.44. OK6 Mezarının Restorasyon Öncesi Genel Durumu	82
Şekil 5.45. OK6 Mezarı Restorasyon Sonrası Genel Durumu.....	83
Şekil 5.46. Şeyh Ethem'in Kabri'nde Restorasyon Öncesi Genel Durumu.....	84
Şekil 5.47. Şeyh Ethem'in Kabri Restorasyon Sonrası Genel Durumu	85
Şekil 5.48. Zeynep Hanım'ın Mezarında Restorasyon Öncesi Genel Durum	86
Şekil 5.49. Zeynep Hanım Kabri'nde Restorasyon Sonrası Genel Durum.....	87

Şekil 5.50. Güney Alanı 3 Numaralı Mezar'ın Restorasyon Öncesi Genel Durumu	88
Şekil 5.51. Güney Alanı 3 Numaralı Mezar'ın Restorasyon Sonrası Genel Durumu.....	89
Şekil 5.52. Baldaken Ayağı Restorasyon Öncesi-Sonrası Durumu	90

KISALTMALAR

Hz.	:	Hazreti
km	:	Kilometre
m	:	Metre
M.Ö.	:	Milattan Önce
UNWTO	:	Dünya Turizm Örgütü
vd.	:	ve diğerleri
WRTA	:	Dünya İnanç Turizm Örgütü
yy	:	Yüzyıl

GİRİŞ

Her türlü inanç sisteminden olan insanların kutsal merkezlere/mekanlara yaptığı ziyaretler ve bu ziyaretlerden sosyo-ekonomik faydaların elde edilmesi, inanç turizmi olarak tanımlanmaktadır. İslam dünyasında Mekke ve Medine; Hristiyanlıkta Roma, Kudüs ve Efes, Musevilikte Kudüs en fazla ziyaret edilen kutsal mekanlardır. Bu kutsal merkezler haricinde dinî mahiyeti bulunan pek çok önemli mekan da vardır. Siirt'in Tillo ilçesi, bu anlamdaki yerlerden biridir. İlçenin inanç turizmi açısından son dönemde ivme kazandığı görülmektedir. Söz konusu mekanda mevcut kültürel değerlere sahip cas evler, konaklar ve tarihi mezarlıkların restorasyonunun yapılması; bakım ve belgeleme çalışmalarının tamamlanması; şehrin tanıtım, konaklama, ulaşım, alt ve üst yapı sorunlarının giderilmesi gibi durumlarda ilçe, hem il, hem bölge, hem de ülke için önemli bir inanç turizmi merkezi haline gelecektir.

i. Amaç ve Kapsam

Bu çalışmada; Tillo Tarihi Mezarlık'ta uygulanan restorasyon çalışmalarında kireç (kalker) mezar taşlarının analizi, bozulma ve uygulanan restorasyon aşamaları incelenmiştir. Ayrıca restorasyon ilkeleri doğrultusunda özgün malzemenin nasıl kullanıldığı, geleneksel harç ve duvar örme aşamalarının malzeme analizi, yapılan onarım çalışmaları ve bu onarım metotlarının mezarlık alana uygun yöntemlerle nasıl uygulandığı tanımlanmıştır. Yapılacak çevre düzenleme projesinin peyzaj çalışması yanında konservasyon (koruma) bilinciyle mezarlığın korunmasında nasıl etki sağlayabileceği konusunda bilgi verilmesi amaçlanmıştır. Mezarlık alanında uygulanan konservasyon-restorasyon ve çevre düzenleme projesindeki çalışmaların sonucunda tarihi mezarlık alanının inanç turizmine kazandırılması ve mezarlığa gelen ziyaretçi kitlesinin artırılmasını ele almak da tez konusunun amaçları arasındadır. Tillo Tarihi Mezarlık'ının inanç turizmine olan katkısı bağlamında yola çıkarak Tillo ilçesinin kültürel yapısının korunmasına dönük çalışmalar ışığında potansiyeli tespit edilip eksiklikler ve yapılması gereken çalışmalar ortaya konulmuştur.

Tezin bir başka önemi yapılan restorasyon ve çevre düzenleme uygulamalarında aşama aşama malzeme analizinden yapım aşamasına kadar restorasyon ilkelerinin benimsemenin yanında yörenin malzeme analizinin iyi kavranıp mezarlık alanda özgün halini korumaktır. Bunun yanında yapılan restorasyon

ve çevre düzenleme uygulamalarının mezarlık alanı korumaya dönük olması, çevre düzenleme projesinin mezarlığın estetik ambiyansına göre yapılmış olması ve gelen ziyaretçinin dini ritüelleri yerine getirebilecek uygulamaların yapılması ziyaretçi memnuniyetini yakalayıp inanç turizminin meskeni ve uğrak noktası olması sağlanmıştır.

Tillo Tarihi Mezarlık Konservasyon-Restorasyon ve Çevre Düzenleme Projesi, Tillo ilçesindeki kültürel yapıtların korunmasına dönük çalışmalara örnek teşkil etmektedir. Çalışmamız, inanç turizmi ile ilgili yapılan akademik çalışmalardan farklı olarak; tarihi ve kültürel değere sahip olan yapının, restorasyon-konservasyon ve çevre düzenleme çalışmaları ile gün yüzüne çıkarılıp onarımdan geçirilmesi ile inanç turizmine katkısının ne yönde olduğunu ortaya çıkarmaktır. Bu kapsamda yapının kültürel hazinemize kazandırılmasının yanı sıra turizme katkı sağlaması da amaçlanmıştır.

ii. Materyal

Tillo Tarihi Mezarlık Alanı'nı turizme kazandırmak amacıyla alanda temizlik ve restorasyon çalışmalarını gerçekleştirilmiştir. 2018 yılında mezarlık alanında başlatılan temizlik, kazı, konservasyon ve restorasyon çalışmaları sonrası, 2020 yılında daha önceki kazı sezonlarında eksik kalan restorasyon çalışmalarını da tamamlayarak tüm uygulamaların sonuna gelinmiştir. Alandaki 75 adet nitelikli mezar gün yüzüne çıkartılıp, söz konusu mezarlara kısmen veya tamamen konservasyon-restorasyon uygulamaları yapılmıştır. Alanda var olan set ve iç duvarlara da dokularının mevcut halini bozmadan özgün malzemeler ile yerinde restorasyon işlemi yapılmıştır. Uygulanan derz dolgusu ve capping işlemleri sonrası duvarların konservasyon işlemi tamamlanmıştır. Mezarlık alanında baldaken ayakları yeniden ayağa kaldırılmıştır. Çok sayıda niteliksiz mezar, özgün malzeme ile onarımdan geçirilmiştir. Nitelikli mezarların künye tespiti için bilgilendirme levhaları hazırlanarak, mezar taşlarının başucuna konmuştur. Devşirme taşları sergilemek için bir platform yapılmış; mezarlık alanının aydınlatılması için spot ve direkt ışıklar yerleştirilmiş; yürüyüş yolu kalker taşla kaplanmış ve son olarak alanı yeşillendirmek üzere peyzaj çalışması gerçekleştirilmiştir.

iii. Yöntem

Çalışmanın iki konusu olan restorasyon ve inanç turizmi ile ilgili kaynak çalışması öncelikle Batman Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki yayınlar ve alanında uzman akademisyenlerin çalışmaları esas alınarak kaynak taraması yapılmıştır. Kazı sezonları boyunca mezarlık alanında yapılan çalışmaların sonuç raporu tezimde kullanılmıştır. Sonuç raporunda yapılan restorasyon çalışmaları deneysel ve gözlemi dayalı bir çalışmalardaki bilgiler tezime aktarılmıştır. Restorasyon alanında yapılan tez ve bilimsel makaleler incelenmiş, taş eser üzerinde yapılan restorasyon yöntemleri tezimde değinilmiştir. Şehrin inanç turizmini konu alan makaleler incelenmiş ve teze aktarılmıştır. Çalışmaların sonucu olarak tezimin inanç turizmi ve restorasyon alanında disiplinler arası bir çalışma ortaya koymaktadır.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVEDE TURİZM

1.1. Turizmin Tanımı ve Özellikleri

İnsanlık tarihinin neredeyse her döneminde insanların her mevsim bir yerden bir başka yere gittikleri, gezip eğlendikleri görülmektedir. 1950'lerden sonra arttığı görülen bu talepler turizm olarak nitelendirilmiştir (Özel vd., 2014, s. 591). Terim, Latince "Tornus" kelimesinden türetilmiştir. Kelime anlamıysa dönme hareketidir. İngilizce'deki "Tour" ve "Touring" terimleri de Latince'den bu kelimedenden gelmektedir. Tour kelimesinin anlam olarak dairesel bir hareket, hareketli yere dönebilmek için yapılan uzun veya kısa yolculuk anlamına gelir. Touring ise bireysel gereksinimler veya eğlence amaçlı sosyo-kültürel gezilerin ifade edilmesi için kullanılmaktadır. Benzer şekilde, Fransızca "tour" ve "tourner" kelimeleri de Latince kökenlidir. Tourner, döndürmek veya dönme anlamına gelir ve tour, kısa bir yolculuk anlamına gelir. Türkçede kullandığımız "turistlik" ve "turist" kelimeleri Fransızca'dan dilimize aktarılarak yerleştirilmiştir (Olalı, 1990, s.4-5).

Turizm kavramsal olarak ilk defa 1905'de Guyer-Feuler tarafından tanımlanmıştır. Guyer-Feuler'in tanımına göre turizm, rekreasyon için artan ihtiyaca dayalı olarak ticaretin ve sanayinin gelişmesinin ve ulaşımın mükemmelleştirilmesinin bir sonucudur. Doğanın beslediği büyüleyici güzellikleri ve sanatı tanıma arzusu, doğanın insanlara verdiği mutluluk inancı, halkların ve toplulukların yakınlaşmasını sağlayan "modern" çağın karakteristik bir olayıdır (Kozak vd., 2014, s. 1). Bir başka tanımla turizm; bireylerin belli bir zaman diliminde eğlence, dinlenme, kültür, din, merak, spor ve sağlık için yaptıkları faaliyetleri içerir (Karataş ve Babür, 2013, s. 16).

Dünya Turizm Örgütü (UNWTO) turizmi, merak, eğlence, din, iş, sağlık, boş zaman, kültür, spor veya aile ziyaretleri, tüketicinin daimi ikametgahı dışındaki seminerler ve kongrelere katılmak için tek başına veya birlikte yapılan seyahatler olarak ifade etmiştir. Ayrıca ikamet ettikleri yerde 24 saatten fazla veya herhangi bir konaklama biriminde en az bir gece kalmayı içeren geçici bir konaklama ve seyahat düzenlemesine katılmak olarak da görülebilir (Bıçkıcı vd., 2013, s. 50). Kavramla ilgili yapılan tanımlara bakıldığında; "sosyal, iktisadi, politik, kültürel, tıbbi ve sosyolojik" özelliklerin de ilave edilmeye başlandığını belirtmek gerekir (Soykan, 2000, s. 40). Bu anlamda her seyahat veya yer değiştirme, turizm şeklinde nitelendirilmemektedir. Yapılan tanımlarda ifade edilen, bir seyahat veya konaklamanın "turizm" kavramında değerlendirilebilmesi için bazı önemli kriterler taşıması gerekir:

- Turizmin bir parçası olarak seyahat, ikamet ve iş yeri ve günlük ihtiyaçların karşılanması dışında gerçekleşmelidir.
- Turizmde konaklama, turizm şirketleri tarafından üretilen mal ve hizmetlerle eşitlenmelidir.
- Turizm alanına ait konaklamalar geçici olmalıdır (Özgüç, 2003, s. 15).

Turizm doğası gereği çok yönlü faaliyetlerden oluşan karma bir ürün/hizmettir. Turizm, ekonominin, kültürün ve doğanın birçok yönünden girdi kullanmasına rağmen, aynı zamanda diğer birçok faaliyetin girdisidir. Bu nedenle riskleri ve sonuçları yüksek olan faaliyet alanlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Bu özelliğinden dolayı turizm, insanların hangi amaçla katıldığından bağımsız olarak modern bir metadır. Ayrıca turizmin ülkelere, bölgelere ve otuzdan fazla sektöre ekonomik katkısı, sektörün özellikle gelişme sürecindeki ülkelerde/bölgelerde bir reklam ve gelir kaynağı olarak tanınmasına yol açmaktadır (Çakır, 2018, s. 22-23).

1.2. Turizm Çeşitleri

İnsanlar çeşitli nedenlerle turizm faaliyetlerine katılabilirler. Bir turistin hangi nedenle veya amaçla seyahat etmeye karar verdiğini belirlemek zordur, çünkü amaçlar birbirinden farklıdır (Usta, 2014, s. 11). Kaynakların çoğunda turizm türlerinin farklı sınıflandırmaları vardır. Bunun nedeni, turizm türlerinin net çizgilerle ayrılmamasıdır (Güneş, 2015, s. 12). 1970'lere kadar turizm, deniz, kum ve güneşe dayalı kitle turizmi şeklinde bilinmekteydi. 1970'lerden bu yana gelişen çevre koşulları toplumların sosyal, kültürel ve ekonomik yapılarındaki farklılıklar sebebiyle değişmiştir (Okuyucu ve Somuncu, 2014, s. 11-12).

Turizm beklentilerindeki değişim, yeni ürünlere bir pazar yaratmış ve alternatif turizm biçimlerinin gelişmesini sağlamıştır. Geleneksel turizm çeşitleri hala var olmasına rağmen, uzay turizmi, kültür turizmi, ekoturizm, sağlık turizmi ve inanç turizmi gibi yeni turizm türleri büyük potansiyel ile ortaya çıkmıştır (Reisinger, 2009, s. 13). Turizm türleri, katılımcı sayısına, sosyo-ekonomik duruma, yaşa, maddi durum ve amaca göre beş başlık altında toplanmıştır (Bahar ve Kozak, 2008, s. 36).

1.2.1. Katılan Kişi Sayısına Göre Turizm Çeşitleri

Katılan kişi sayılarına göre turizm çeşitlerinin üç başlık altında değerlendirildiği görülmektedir:

Bireysel Turizm: Yeni yerler görmek, farklı dostluklar kurmak, sosyalleşmek ve maceralar yaşamak için insanların tek başına veya aile ile katıldığı bir gezidir. Halkın katılımı olmadan, bireylerin istedikleri gibi yönetip planladıkları bir turizm türüdür. Bu tür turizmi seçen veya bu tür turizme katılan kişiler genellikle yüksek gelirli, öğrenci veya yeni iş başvurusunda bulunanlardır (Kozak vd., 2012, s.13).

Kitle Turizmi: İnsanların çok sayıda turizme katıldığı turizm faaliyetlerine kitle turizmi denir. 1950'li yılların ardından görülmeye başlanan bu turizm türü, günümüzde turizmde baskın faktördür. Çünkü günümüzde daha çok kitle turizmidir. Kitle turizminin tipik özelliklerinden biri, insanların paket turlarını tercih etmeleridir. Kitle turizminde katılımcı sayısının üstünlüğünün yanı sıra oluşturulan grupların devamlılığı da söz konusudur. Bu nedenle turizmin gelişme sürecinde en çok üzerinde durulmuş olan turizm türüdür (Denk, 2022, s. 20).

Grup Turizmi: Gezilerin gruplar halinde düzenlenen seyahat işletmesine grup turizmi denir. Grup turizmi, hem katılımcı kuruluşlar, hem de meslek kuruluşları (seyahat acenteleri) tarafından yürütülen bir turizm olgusudur (MEB, 2018, s. 5).

1.2.2. Katılanların Yaşlarına Göre Turizm Çeşitleri

Katılanların yaşlarına göre turizm, üç gruba ayrılmaktadır:

Gençlik Turizmi: Kamu ve özel kuruluşlar tarafından verilen teşvik ve yardımlardan yararlanan 15-25 yaş arası gençlerin tek başına veya grup olarak yurt içinde veya yurt dışında gezileri ve konaklamalarından oluşan sosyal, ekonomik ve kültürel bir etkinliktir (Öztürk ve Yazıcıoğlu, 2002, s. 163).

Yetişkin Turizmi: 25-60 yaşları arasındaki bireylerin katıldıkları turizm çeşididir. Bu dönemde bireylerin henüz yoğun çalışma döneminde oldukları ve turizme genellikle yaz aylarında katılabildikleri görülmektedir (Sezer, 2010, s. 9).

Üçüncü Yaş Turizmi: 50 yaşın üstünde ve aktif iş hayatını bitirmiş bireylerin katıldığı bir turizm çeşididir. Bu turizm türü, son 20 yılın en önemli gelişen pazarlarından birisidir. Türkiye'nin üçüncü yaş turizminde çok yüksek bir potansiyele sahip olduğu, turistlerin sağlığını korumaya yönelik önlemlerin alındığı, gelişmiş ısıtma tesislerinin olduğu, gümrük ve vize işlemlerinin hızlı bir şekilde yapılabildiği,

uygun güvenlik önlemlerinin alındığı çok yüksek bir potansiyele sahip olduğu belirtilmektedir (MEB, 2018, s. 7).

1.2.3. Katılanların Sosyo-Ekonomik Durumlarına Göre Turizm Çeşitleri

Sosyo-ekonomik durumlarına göre turizm türleri iki başlık altında değerlendirilir:

Sosyal Turizm: Sosyal ve ekonomik açıdan zayıf işçiler, emekliler, memurlar, gençler, çiftçiler, engelliler, tüccarlar vb. insanların insan olarak turizme teşvik talepleri ile katıldığı bir turizm şeklidir. Türkiye'de turizmin gelişmeye başladığı ilk yıllarda ülke, oluşturduğu sosyal kurumlar aracılığıyla işçileri turizm faaliyetlerine dahil etmeye çalışmıştır (Sezer, 2010, s. 10).

Lüks Turizm: Bu tür turizme, selektif turizm de denir. Bu grup, toplumda en yüksek gelire ve prestije sahip kişileri içerir. Her türlü konfora sahip lüks seyahat hizmetlerini severler. Kendi özel konaklama yerlerine sahip oldukları için geceleme sayısı diğer turistlere nazaran daha kısadır. Diğer yandan ulaşım için de kendi araçlarını kullandıkları görülmektedir (Baki, 2008, s. 14).

1.2.4. Ziyaret Edilen Yere Göre Turizm Çeşitleri

Ziyaret edilen yere göre turizm ikiye ayrılmaktadır:

İç Turizm: İç turizm, ülkede yaşayan insanların farklı amaçlarla kendi ülkeleri içinde geçici olarak yer değiştirmeleri sonucu ortaya çıkan her türlü turizm faaliyetidir. Aynı zamanda ülke sakinlerinin kendi ülkelerindeki turistik faaliyetlerini de içerir (Güzel, 2011, s. 128). Vize, pasaport ve yabancı dil gerekmemektedir. İç turizm; turizmle uğraşan bireylerin ülkelerinin kültürel ve doğal değerlerini sevmelerini sağlayan, sosyal faydaları yüksek, emek verimliliklerini artıran, ekonomiyi teşvik eden, ancak para üretmeyen bir turizm şeklidir (Baki, 2008, s. 15).

Dış Turizm: Bir katılımcının kendi ülkesinin sınırlarını aşan turistik faaliyeti olarak tanımlanabilir. Yurt dışı seyahatleri için pasaport, vize ve dövize ihtiyaç duyulmaktadır. Dış turizmin döviz kazancı büyüktür ve dış turizm pasif ve aktif olarak ikiye ayrılır. Dış turizm ülkeler arasında barış ve kültürel uyum sağlanmakta, farklı kültürlerle saygı bilinci ile sosyal etki olumlu yönde ilerlemektedir (Göktaş, 2016, s. 6).

1.2.5. Katılanların Amaçlarına Göre Turizm Çeşitleri

Katılanların amaçlarına göre ise turizm çeşitlerini aşağıdaki başlıklarda değerlendirebiliriz:

Kültür Turizmi: Sosyo-kültürel değerlerin ve doğal çevresel özelliklerin korunması ve sürdürülebilirliğinin sağlanmasında en etken araç turizmdir. Uygur & Baykan (2007)'e göre kültür, doğal tarihi ve kültürel varlıklar, sanat eserleri, sosyo- ekonomik olgular turistik bir ürün biçiminde gezginlerin hizmetine sunulan bir turizm anlayışıdır (Saçılık, 2017, s.109) Kültür turizminin diğer turizm çeşitlerinden ayıran temel fark, öğrenme etkinliklerine dayalı olmasıdır. Kültür; insanların düşündüğü, yaptığı ve yarattığı unsurları içerdiği için süreci ve bu süreçlerin sonunda oluşan ürünleri ortaya çıkarır. Bu nedenle kültür turizmi, sadece geçmiş kültürlerin ziyaret yerleri ve anıtlarına değil, aynı zamanda ülke halkının yaşam tarzına da dayanmaktadır (Aklanoğlu, 2010, s. 126).

Kongre Turizmi: Gelişen bir turizm türüdür ve günümüzde önemi hızla artmaktadır. Konferans turizmi, uluslararası meslek kuruluşlarının bilimsel, sanatsal, eğitsel, politik ve dini konuları tartışmak için düzenli olarak düzenlenen konferans, kongre ve seminerlere katılmasıyla ortaya çıkan bir turizm şeklidir (Serçek, 2011, s. 42).

Deniz Turizmi: Turist hareketine katılan ve turistik ürün ve hizmetlerden yararlanan kişilerin seyahatlerini içeren ve varış noktası deniz veya çevresi olan bir turizm türü olarak ifade edilmektedir (Kozan vd., 2014: 116). Birçokları için turizm denilince akla gelen gemi turları yaz aylarında mutlaka görülmesi gereken gezilerden biridir.

Sağlık (Medikal) Turizmi: Sağlık turizmini, genel olarak sağlığın geliştirilmesi, sağlığın korunması ve sağlığın geri kazanılması amacıyla başlayan ve sağlık hizmetleri unsurlarının yanı sıra tatil unsurlarını da kapsayan seyahatler, konaklamalar ve organizasyonlardan doğan olay ve ilişkilerin bütünü olarak tanımlamak mümkündür (Gençay, 2007, s.172; Yıldırım 2012). Medikal turizm, yalnızca tedavi için hastanelere giden bir turizm türü olarak görülmemelidir. Aksine sağlık turizmi çerçevesinde sağlıklı yaşam sunan her çeşit turizmin değerlendirilmesi gerekir (Mirza, 2015, s. 71). Sağlık turizmi turistinin tanımı farklıdır. Sağlık Bakanlığı sağlık turistlerini şu şekilde sınıflandırıyor (Kaya vd., 2013, s. 18):

- Bir ikamet yerinden başka bir yere sağlık nedenleriyle seyahat eden kişiye “sağlık turisti”,

Tanımdan da anlaşılacağı gibi sağlık sektörü, sağlık turizminin tek bileşeni değildir. Kişiler, sağlık nedenleriyle seyahat etseler de tatil beklentileri de oluşur. Bu tatil beklentilerinin karşılanması için turizmle birlikte sağlık sektörünün de geliştirilmesi gerekmektedir.

Spor Turizmi: Dağcılık, buz pateni, kış sporları ve mağara turizmi bağlamında spor ve egzersiz turizmi turizm sektörünün en hızlı büyüyen alanı olarak kabul edilir. Spor turizmi, yeni spor dallarının gündelik hayatın ya da yaşam tarzının yanında buluşması olarak da kabul edilmektedir (Tan, 2013, s. 5).

Doğa Turizmi: Doğa turizmi turizm faaliyetlerinin çevre üzerinde yarattığı olumsuz etkilere karşı alternatif olarak ortaya atılan sürdürülebilir turizmin alt bölümünü oluşturan bir sürdürülebilirlik yaklaşımıdır. Bu anlamda kültürel ve coğrafi farklılıkların geçmişten gelen insanlara dikkat çektiği ve doğa turizmini gündeme getirdiği görülmektedir. Son yıllarda fiziki ve beşeri coğrafya turizmi birlikte değerlendirildiği için turizm türleri içerisinde doğa turizmi önemli bir yer tutmaktadır. Doğa turizmi aşağıdaki gibi sınıflandırılır (Emekli, 2006, s. 52):

- Yayla turizmi
- Mağara Turizmi
- Av ve Spor Turizmi
- Akarsu ve Göl Turizmi
- Kuş Gözlemciliği

İnanç Turizmi: Kalıcı insan yerleşimi alanlarının dışında, ticari kazanç arayışına dayanmayan, kutsal yerlere en az bir gecelik geçici gezilerin yarattığı ekonomik ve sosyal olaylar ve ilişkiler çerçevesinde dini görevlerini yerine getirme veya onları ziyaret etmeyi kapsayan turizm türüdür (Kızılkaya, 2013, s. 20)

1.3. İnanç Turizminin Tanımı ve Özellikleri

Tapınma, ibadet duygusu ve ihtiyacı, önemli bir ritüel olarak insanlık tarihi boyunca tapınaklarda, belirli usul çerçevesinde gerçekleşmiştir. Yapılan antik kazılarda, insanların ibadet yerleri gibi birçok esere rastlanılmasının yanı sıra günümüzde de görkemli mabetlere saygı gösteren insanlara sıkça rastlanmaktadır. İnsan yapısı gereği ruhunu arındırma, isteklerinin ve dileklerinin kabul olması için hep bir yüce varlığa ibadet amaçlı ritüeller oluşturmuştur. Bu durum bize insanlığın

inanma, tapınma, sığınma ve ibadet etme ihtiyacı çerçevesinde dini önemli bir gereklilik olarak gördüğünü ortaya koymaktadır (Sinanoğlu, 1999: s.233).

Tanrı'ya inanmak, din, inanç, inanç, birine güvenme, inanç duygusu anlamına gelir. İnanç, ilgili bir düşünceye, görüşe veya düşünceye dayanır (Bahar, 2015, s. 13). Din, tarih boyunca her toplumu ilgilendiren ve insanları düşündüren bir olgudur. Bu fikirler, insanın yaratılışı, nereden geldikleri ve nereye gittikleri gibi konuları içerir. İnsan doğasıyla ilgisi var. Dinlerin en önemli kavramları her zaman insanların ilgisini çekmiş, devamlı öğrenme ve ulaşmaya çalıştıkları bilinmezlik ve bu bilinmezliğin yarattığı korku ve kutsallık her zaman ilgi görmüştür. Dinlerin tarihinin insanlık tarihinin başlangıcına dek gider (Yılmaz, 2011, s. 56).

İnanç turizminin başlangıç noktası, dini yükümlülüklerini yerine getirme veya ziyaret etmek için dini anlamda önemli gördükleri kutsal mekanlarda en az bir gece kalmaktan oluşan geçici gezilerden oluşan bir dizi ekonomik ve sosyal olay ve ilişkilerdir (Karaman ve Usta, 2006, s. 473; Demir vd., 2017, s. 180). İnanç, satın alınacak veya değiştirilecek bir meta değildir. Ancak insanların inançları gereği “hacı” olmak, kutsal yerlere gitmek, maneviyatlarını tazelemek veya inanç temeli taşımasa da meraktan dolayı kültür gezisi yapmak için seyahat ettikleri bilinen bir gerçektir. Bu açıdan bakıldığında inanç turizminin sektörde önemli gelir ve farklılık yarattığına dikkat çekmektedir (Sargın, 2006, s. 3).

İnanç turizmi, inanç ile ilgili bütün motivasyonları ve dini destinasyonlardaki bütün turizm türlerini içerir. Bu öğelerin modern dinler ile ilgili olması gerekmez. Çünkü dünya tarihinde birçok din ortadan kalkmış ve bazıları geride tapınaklar, heykel ve türbe gibi etkileyici eserlerle kültürel miraslar bırakmıştır (Okuyucu ve Somuncu, 2014, s. 15). Bu çekiciliklerin tümü inanç turizmiyle ilişkili farklı motivasyonların oluşmasına neden olmaktadır.

Aksoy'a (2002) göre inanç turizmi uygulamalarının farklı olması nedeniyle her dinin kuralları dahilinde dini turlar farklı şekilde düzenlenmektedir. Bazı yolculuklar daha canlandırıcı, daha anlamlı ve ruhsal olarak değerlendirilmektedir.

1.3.1. İnanç Turizmi Çeşitleri

İnanç turizmi aktif ve pasif olarak ikiye ayrılmaktadır (Kaya, 1999, s. 5; Akat, 2000, s. 25; Aksoy, 2002, s. 420-421). Buna göre;

Aktif inanç turizmi: Bir ülkenin yabancı ülkelerden kendi bünyesindeki dini çekim merkezlerine ziyaretçi çekerek döviz girdisi sağlamasıdır. Örneğin; Hristiyanlar için

önemli olan ve Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan, diğer ülkelerin vatandaşlarıyla ziyaret eden Meryem Ana Evi'nin ziyaret etmek, Türkiye adına aktif dini turizm olarak kabul edilir (Kaya, 1999, s. 5). Bu turizmin en önemli özelliğinin, ziyaretin yapıldığı ülke ekonomisine döviz bırakma ve ekonomik anlamda bir değer yaratma durumudur (Akat, 2000, s. 25).

Pasif inanç turizmi: Bir ülke insanların dini inançlarını yerine getirmek gayesiyle farklı ülkelerde bulunan dini merkezlere yaptığı gezi ve bu doğrultuda yaptığı etkinliklerdir. Türkiye'de Umre veya Hac seyahati, pasif turizm örneğidir (Aksoy, 2002, s. 420-421).

1.3.2. İnanç ve Turizm İlişkisi

İnanç temelli seyahat, dünyadaki hemen hemen her kültürde uygulanmaktadır. Dinler farklı olsa da hemen hepsinde ortak amacın aynı olduğu söylenebilir. Bugün hacıların çoğu, Müslümanlar, Hristiyanlar, Yahudiler, Budistler ve Hindulardır. Hac ibadetleri dinden dine değişir. Örneğin bir Müslüman'ın maddi durumu elveriyorsa inancı gereği yerine getirilmesi gerekli olan bir farzdır (Atalay, 2010, s. 96).

Modern ve evrensel bir olgu olarak kabul edilen turizm, insanların dünya görüşüne etki etmektedir. 21. yüzyılın baskın sektörü olan turizm, bilişim sektörünün baş döndürücü gelişimi ve ekonomik boyutuyla birlikte küresel uygarlık anlayışına doğru gelişmiştir. Bu medeniyette, başta inanç turizmi olmak üzere turizmin içerdiği evrensel insani değerler sayesinde insanlığın geleceğini etkileyen sanayileşme sorununu ortadan kaldırabilmektedir (Kaynak, 2010, s. 124). Aynı kültürel ve dini değerleri ve evrensel değerleri paylaşan ülkelerde kültürel bağların canlanmasında inanç turizmi kavramı önemli bir rol oynamaktadır. Medeniyetleri birleştiren bir olgu olan inanç turizmi, insanları geçmişe ve insanların ortak değerlerine giden yolda yaratılış kardeşliği içinde birleştiren bir olgu şeklinde görülmelidir (Kaynak, 2010, s. 125). İnanç turizmi, ulusal kültürlerin tanınması ve tanıtılmasında ve uluslararası diyalogun oluşturulmasında önceliğe sahiptir. Turizmin geçmişteki gibi bugün de önemini koruduğu görülmektedir. Kutsal yerleri ziyaret etmek insanların hayatında dini bir görev olmasına rağmen, aynı özellik günümüzde de korunarak insan yaşamının bir parçası olmayı sürdürmektedir. İnanç turizmine katılan turistler, farklı dinlerin kutsal mekanlarını ziyaret ettiklerinde bu kişilerin dinlerini fenomenolojik olarak tanıma fırsatı bulmaktadırlar (Kaynak, 2010, s. 124-125).

1.3.3. İnanç Turizmine Katılım Nedenleri

Din veya din temelli turizm yalnızca hac için yapılmamaktadır. İnanç temelli turlar; aynı zamanda misyonerlik çalışmaları, hayır projeleri, özel toplantıları ve dini kongreleri de kapsamaktadır. İnsanları inanç turizmi hareketlerine yönlendiren sebepler şunlardır (Aksoy, 2001, s.421):

- Psikolojik sebepler,
- Dini arz kaynaklarının zenginliği,
- Dini gün ve bayramlar ve
- Dini yayma faaliyetleri.

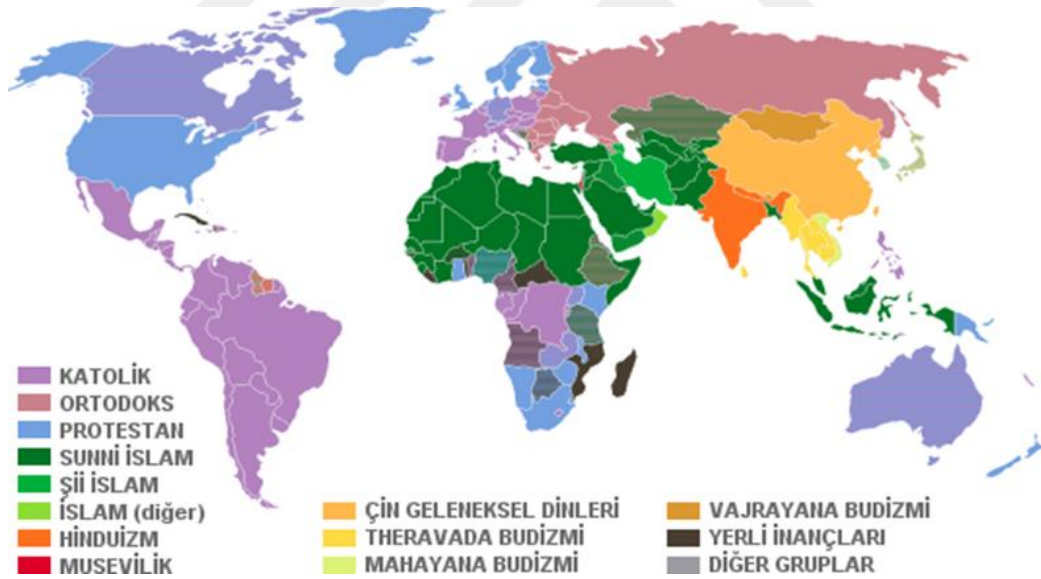
İnanç turizmi genellikle manevi bir amaca sahiptir. Aşağıdaki hedeflerin inanç turizminin uygulanmasında aktif rol oynadığı belirtilmektedir (Yılmaz, 2000, s. 58; Usta, 2005, s. 8-9, Yörük, 2010, s. 3; Şaman, 2009, s. 14):

- Dini bir gereklilik olarak hac vazifesini yapmak: Hac, pek çok din için bir manevi arınma, ibadet biçimi ve kurtuluş şekli olarak görülürken, Yahudiler ve Müslümanlar için şartlı bir görevdir.
- Bir adağı yerine getirme, şükretmek, günahları gidermek ve dileklerde bulunmak: İnsanlar, hayatlarında dünyevi yollarla çözülemeyecek bir sorunla karşılaştıklarında, bu sorunu çözmek için ilahi yardıma başvururlar. Kutsal bir yeri ziyaret etmenin amacı, bu tarz bir yardım duasının yerine ilahi himayesi yoluyla kanalize edilmesini sağlamaktır. Burada müminler günahlarını itiraf ederler, adaklar adarlar, tövbe ederler ve ileride kutsal bir yaşam sürmeye karar verdiklerini duyururlar.
- Manevi ve sosyal üstünlüğün elde edilmesi: Sosyal açıdan, dini bir yolculuk, birçok toplumda fazilet olarak kabul edilen dindarlığı gösterir.
- Belirli dini olayların kutlanması ve anılması: Her dinin, mensuplarının kutsal saydığı belirli olaylarla ilgili tören ve inançları vardır. Dini öğretiler ve efsaneler, peygamberlerin doğumlarını, kutsal kişilerin ölümlerini veya bazı yolculuklarını kaydeder. Bu tür olaylar, dini açıdan önemli insanların faaliyetlerini ve yaşamlarını anmak için dini bayramlarda tekrarlanır.
- Aynı dine mensup kişilerle ilişki ve bağlantı: Bu hedef misyoner toplantıları ve hac ziyaretlerini içerir. Pek çok dinde haccın asıl amacı dindar insanların bir araya gelme sebebi olarak açıklanır.

- Hakikati yaymak: Pek çok din, müminlere hakikati öğretmek veya dini yaymak gibi amaçlarla misyonları destekler.
- Konferans ve dini toplantıların düzenlenmesi. Dini olmayan kuruluşlar gibi, dini grupların da faaliyetlerini etkin bir şekilde yürütmesi gerekmektedir. Bu hedefle dini gruplar, ilerlemelerini izleyebilecekleri ve üyelerinin manevi amaçlarına etkin olarak ulaşmalarını sağlayacak eğitimler verebilecekleri periyodik toplantılar düzenler.

1.3.4. Dünyada ve Türkiye’de İnanç Turizmi

Dünya İnanç Turizm Örgütü (WRTA), son 30 yılda inanç turizmi alanında ciddi bir gelişme olduğunu, ayrıca son on yılda Vatikan'a yapılan ziyaretlerin iki katına çıkmasıyla hac sayısı önemli ölçüde artmıştır (Paksoy, 2019, s.23). Lourdes, Fatima, San Giovanni Rotondo, Asisi, Canterbury Katedrali, Cenova ile Yunanistan ve Türkiye’nin Aziz Pavlus’un misyonerlik yolculuğu içinde olan yerlerinde de kayda değer yükseliş olduğu belirtilmektedir (Şaman, 2009, s. 17), (Şekil 1.1).

Şekil 1.1. Dünya’daki İnanç Turizmi Örnekleri (Karaman, Demirkol ve Şahin, 2008: 2).

İnanç turizminin önemi ve büyüklüğü, dünya çapında dinler ve bu dinlere inanan insan sayısına bakıldığında daha net görülmektedir. Dünyadaki her on bireyden dokuzu bir dine inanmaktadır. Dünya’da bugün, 2.2 milyar Hristiyan, 14 milyon Yahudi, 1.6 milyar Müslüman, 1 milyar Hindu, 500 milyon Budist, 400 milyon kişi Afrika geleneksel dinlerine ve Çin halk dinlerine bağlıdır (Türker, Akça ve Uçar, 2019, s.115). Elli sekiz Milyon insan Bahai İnanıcı, Jainizm, Şihizm, Şintoizm,

Taoizm, Tenrikyo, Wicca, Zerdüştlük ve benzeri dinlere inanmaktadırlar. Bir milyar 100 milyon insan da herhangi bir dine inanmamaktadır (Olçay ve Albuz, 2016: 7-8), (Tab.1.1).

Tablo 1. 1. Dünyadaki Başlıca Dinler ve İnanan Sayıları (Türker, Akça ve Uçar, 2019, s.11.).

Dinler	İnanan Sayıları
Hristiyan	2.2 Milyar
Müslüman	1.6 Milyar
Hindu	1 Milyar
Yahudi	14 Milyon
Budist	500 Milyon
Geleneksel Dinler	400 Milyon
Bahai İnanıcı, Jainizm, Şihizm, Şintoizm, Taoizm, Tenrikyo, Wicca, Zerdüştlü ve diğer dinler	58 Milyon
İnançsız	1 Milyar 100 Milyon

Bu sektörün gelişmesiyle birlikte bu pastadan pay almayı isteyen ülkelerin arasındaki rekabet her geçen gün artmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin kalkınmaya önem vermeye başladıkları görülmektedir. Petrol ticaretinden sonra turizm, dünyanın en hızlı büyüyen sektörlerinden biri durumuna gelmiştir. Dünya turizmi geliştikçe, turistlerin, farklı dinlere mensup olan insanların yeni ülkeler ve yeni bölgeler aradıkları ve aynı zamanda bölgede farklı turizm biçimlerini keşfettikleri görülmektedir. Bu kapsamda mimari özellikleri, tarihi eserler açısından ilk veya ilgi çekici örnekler olan kiliseler, camiler, sanat-tarihsel açıdan önemli anıtlar, evler, müzeler, yapılar değerlendirilerek turistlerin beğenisine sunulmaktadır. Turizm inanç turizminin gelişimi bağlamında, mevcut turistik değerlerin korunması, tanıtılması çok önemli duruma gelmiştir. İnanç turizmi için turistler, dini bağlılıkları ve meraklarından kaynaklanan iki ana faktöre dayalı olarak inanç ve kutsal yerleri ziyaret ederler. Elbette güven alınıp satılamaz. Ancak insanların inançları gereği kutsal yerleri görmek ve manevi doyuma ulaşmak için "hacı" olmak için seyahat ettikleri de bir gerçektir (Akın, 2016).

Asya ve Avrupa arasında bir köprü konumunda bulunan Türkiye, binlerce yıldır göç ve ticaret yolları çerçevesinde birçok kültüre ev sahipliği yapmıştır. Anadolu'da çok tanrılı döneminde birçok yerde tanrıça ve tanrı tapınakları inşa edilmiştir. Tek tanrılı dinlerin yayılmasıyla birlikte yeni binalar yapılmış, kutsal kitaplarda adı geçen yer ve eserlerin çoğu Türkiye'de bulunmaktadır (İnce, 2017, s. 53).

1995 yılından itibaren Türkiye'de "İnanç Turizmi" adı altındaki faaliyet uygulanmalarına yönelik araştırmalar hız kazanmıştır. Bu anlamda 2010 yılında Van Akdamar Kilisesi ve Trabzon Sümela Manastırı'nın hükümetin izniyle açılmasıyla dünyanın dört bir yanından gelen turistlerin bölge ekonomisine önemli katkılarda bulunduğu görülmektedir. Ayrıca Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından hazırlanan 2023 Türkiye Turizm Stratejisinde, Tarsus'tan başlayarak Hatay, Gaziantep, Şanlıurfa ve Mardin yörelerini kapsayan "İnanç Turizmi Koridoru" oluşturulmuş ve koridor boyunca inanç turizminin gelişmesi için gerekli hedefler belirlenmiştir (Kervankıran ve Eryılmaz, 2017, s.281).

Türkiye'de inanç turizmi merkezi olarak kabul edilen bazı önemli yerleri, Ayasofya Camii, Meryem Ana Evi, Saint Paul Kilisesi, Saint Pierre Kilisesi, Saint Nicholas Kilisesi, Fener Rum Patrikhanesi, Aya Yorgi Manastırı, Balıklı Göl, Hacı Bektaş-i Veli Türbesi, Eyüp Sultan Camii, Selimiye Camii, Telli Baba Türbesi, Mevlana Türbesi, Abdal Musa Dergahı (Somuncu ve Okuyucu, 2013) şeklinde sıralayabiliriz. Yukarıda sayılan mekanlar, Türkiye'de inanç turizm açısından önemli ve dünyanın her tarafından insanların ziyaret ettiği önemli mekanlardır(Şekil1.2). (Tab.1.2.).

Tablo 1.2. *İnanç Turizmi Kapsamında Türkiye'de Ziyaret Edilen Mekânlar (2019) (DOSİM, 2019)*

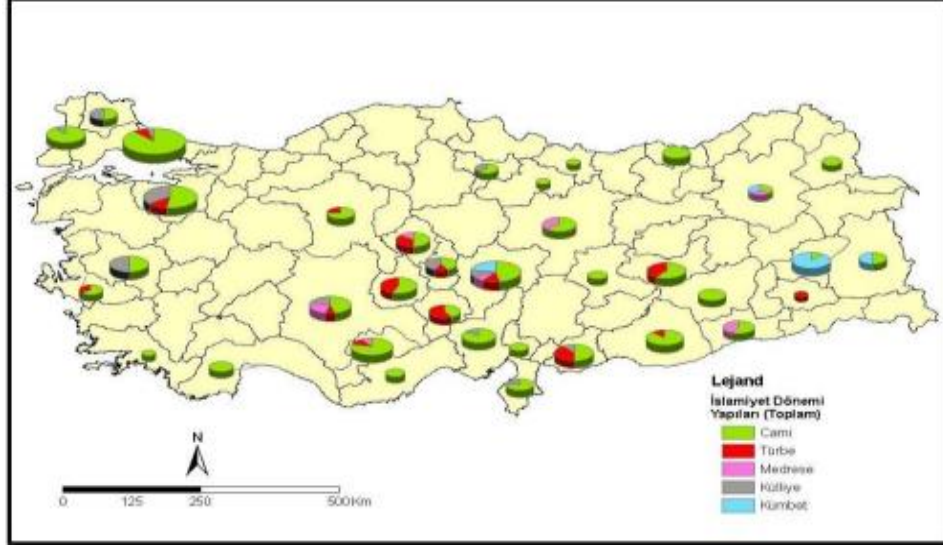
İl	Müze ve Ören Yeri Adı	Ziyaretçi Sayısı
Trabzon	Sümela Manastırı	201.474
Trabzon	St. Anna Kilisesi	8.839
Van	Akdamar Anıt Müzesi	218.137
Nevşehir	Karanlık Kilise	121.978
Nevşehir	Gülşehir-St. Jean Kilisesi	8.905
Nevşehir	El Nazar Kilisesi	9.898
Muğla	Amintas Kaya Mezarı	38.656

Mersin	St.Paul Kuyusu	29.536
Mersin	St.Paul Anıt Müzesi	23.779
Mersin	Alahan Manastırı	10.312
Kars	Ani Ören Yeri	175.968
İzmir	St. Jean Ören Yeri	165.151
İstanbul	Aya İrini Anıt Müzesi	71.926
İstanbul	Ayasofya Müzesi	3.727.361
Hatay	Ayasofya Müzesi	152.202

Şekil 1.2. Türkiye’de İnanç Turizmi Kapsamında Değerlendirilebilecek Yerlerin İllere Göre Dağılımı.

2023 Turizm Stratejisi kapsamında Türkiye “İnanç Turizmi Koridoru” ismi ile Siirt, Mardin, Diyarbakır, Hatay, Gaziantep, Şanlıurfa ve Mersin’i kapsayan rotada ulaşım çalışmaları yapılarak; bölgedeki otel ve pansiyonlar desteklenerek ve inanç turizminin ciddi anlamda arttırılması hedeflenmektedir (İnce, 2017, s. 55) (Şekil1.3).

Şekil 1.3. İslamiyet Dönemi Yapı Türlerinin İllere Göre Dağılışı (Somuncu Ve Okuyucu, 2013).

İnanç turizminin geliştirilmesine yönelik ilk çalışmalar 1993 yılında, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nca yapılmaya başlanmıştır. 1993 yılı içerisinde öncelikle üç büyük semavi dinin bugünüme kadar gelen eserleri ve 30 ibadet merkezlerinin envanteri hazırlandı. Türkiye genelinde gerçekleştirilen envanter çalışmasında, ülkemizde bulunan ve sayıları oldukça çok olan eserler içerisinde;

- Dini açıdan önemli olan ve büyük oranda ziyaret edilen,
- Sanat tarihi açısından önemli olan,
- Mimari niteliği nedeniyle cinsinin ilk ve enteresan örneği olan,
- Ulaşımı kolay bir yerde bulunan ve seyahat acentaları tarafından tur programlarına dâhil edilen belirli ve önemli merkezlerin tespiti yapılmıştır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2021).

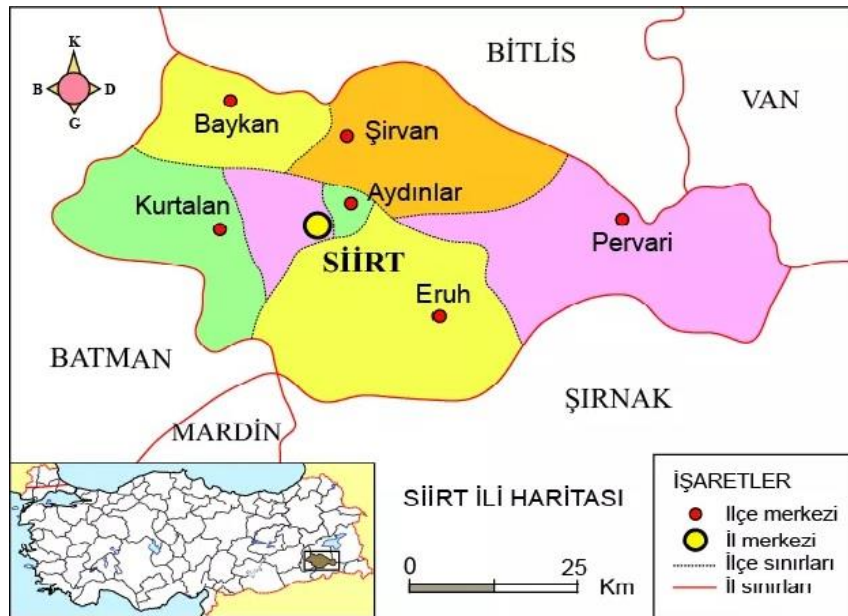
2. TİLLO HAKKINDA GENEL BİLGİ

Cumhuriyet Dönemi’nde Siirt merkeze bağlı bir bucak olduğu görülen Tillo, 18 Mayıs 1990’da 3647 sayılı Kanun ile Aydınlar ismini almış ve ilçe olarak kabul edilmiştir. 10 Kasım 1991’den itibaren ilçe olarak hizmet vermeye başlamıştır (Tillo Kaymakamlığı, 2019). Tillo ismi Süryanice’de “yüksek ruh” anlamına gelir. Arapça’da bu kelime “Tel: Tepe; Tillo: yüksek yer” anlamını taşır. Çevresine göre nispeten yüksek olduğu için böyle adlandırıldığı düşünülmektedir (Ege, 2019, s. 34).

Aydınlar isminin, o bölgedeki medreselerde din eğitimi alan aydın kişilerin varlığından dolayı verildiği aktarılmaktadır. Yerel halkın dilinde ilçenin adı halen Tillo olarak geçmekte ve bu isim hafızalardan silinmeden kullanılmaya devam etmektedir. Bu nedenle Aydınlar adı hazırlanan kanun maddesi ile tekrar Tillo olarak değiştirilmiştir: 7 Kasım 2013’de, 28814 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan 6501 Sayılı Kanun ismi değiştirilerek ilçenin resmi ismi yine Tillo olmuştur (Tillo Kaymakamlığı, 2019).

2.1. Coğrafi Konumu

Siirt, Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde, 37° 55’’ kuzey enlem, 41° 57’’doğu boylamında Van, Şırnak, Batman, Mardin ve Bitlis illerinin ortasında yer alır. Altı ilçesi olan Siirt’in en büyük ilçesi Pervari, en küçük ilçesi ise Tillo’dur (Şekil 2.1).

Şekil 2.1. Tillo Coğrafi Konum (Http://Cografyaharita.Com/Turkiye_Mulki_Idare_Haritaları)

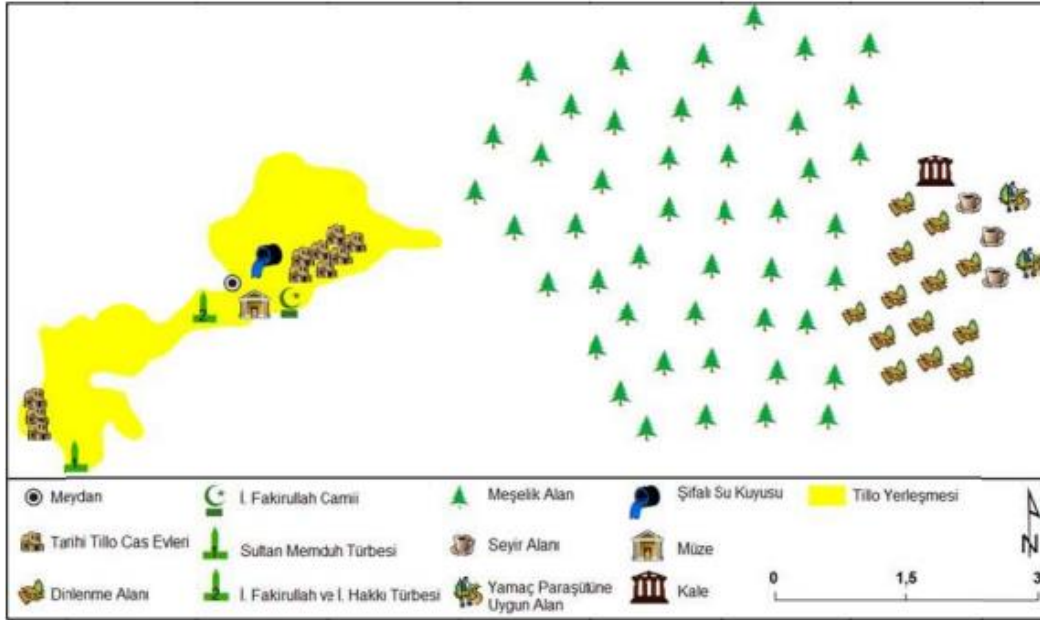
İslami Dönem”de Tillo, El-Cezire Bölgesi içinde yer almıştır. Tillo, halife Hz. Ömer (634-644) döneminde fethedilmiş ve İslam topraklarına katılmıştır. Dört Halife Dönemi’nde başlayan Anadolu seferleri, Emeviler Dönemi’nde de devam etmiştir. Tillo, El-Cezire’den ayrılmış Abdullah Cerrah’a verilmiştir. Halife Hişam zamanında ise geri alınan Tillo, Diyarbakır’a bağlanarak Abdülmelik B. Müslim’in idaresine geçmiştir. Abbasiler zamanında Ermeni ayaklanmaları sebebiyle Tillo, Bizans saldırılarına maruz kalmış; daha sonra Hamdaniler ve Mervanilerin hakimiyetine geçmiştir (İnalcan, 2021, s. 12).

1514 yılında Osmanlı Dönemi’nde bir sancak merkezi olarak doğrudan Diyarbekir Beylerbeyi’ne bağlı olan Siirt ve Tillo, 17. yüzyılda Şirvan’la birlikte Van Beylerbeyi’ne bağlanmıştır. 1864’te Tanzimat’dan sonra, yine Diyarbakır Beylerbeyi’ne geçer. Siirt ve Tillo, 1884’de Bitlis’e bağlanmış ve bu durum cumhuriyete dek devam etmiştir. 1924’de Siirt’in bir bucağı olan Tillo, Cumhuriyet Dönemi’nde 18 Mayıs 1990’da ve 3647 Sa yılı Kanun ile Aydınlar adlı bir ilçe olmuştur. Tillo, 17., 18.ve 19. yüzyıllar boyunca önemli bir merkez ve yerleşim yeri olması nedeniyle ağırlıklı olarak İslam kültürünün etkisiyle şekillenmiştir (İnalcan, 2021, s. 13).

3. İNANÇ TURİZMİ BAKIMINDAN TILLO

Kültürel ve doğal kaynakları sentezleyen alanların daha büyük turizm potansiyeli yarattığı görülmektedir (Doğaner, 2013, s. 135). Bu yerleşimlerin turizm bakımından önemini artıran temel neden, yerel kültürel çekiciliklerin yüksek olmasıdır. Turizm ile ilgili olarak bölge, yerel kültürel değerler tarafından cezbetmektedir (Çetin, 2010, s. 182). Çeşitli kültürlerle ve dinlere ev sahipliği yapan Anadolu'da son yıllarda inanç turizminin öneminin arttığı görülmektedir. İnananların yanı sıra meraklılar da inanç turizmine büyük ilgi göstermektedir. Sonuç olarak, bu turistik aktiviteye katılanların sayısı ciddi oranda artmıştır. Aslında son yıllarda Konya, Şanlıurfa, Mardin ve Trabzon gibi şehirlerin daha çok turist çekmesinde dini faktörlerin büyük katkısı olmuştur.

Bu çalışmanın konusu olan Tillo'da doğal güzelliklerden çok dini ve diğer kültürel unsurların öne çıktığını görüyoruz. Tarihi yapılar (ev, medrese, cami), Işık Hadisesi'nin meydana geldiği kale, Erzurumlu İbrahim Hakkı Efendi'nin bilimsel çalışmalarını ve bu çalışmalarda kullanılan metotlarını sunduğu müze, şifa verdiği söylenen kuyu ve mezarlar ile önemli İslam araştırmacılarından bazıları bölgenin önemli kültürel unsurlarıdır (Sönmez, 2012, s. 29) (Şekil 3.1).

Şekil 3.1. Tillo İlçesi Turistik Çekicilik Haritası (Sönmez, 2012, S. 41)

Tillo'da eğitim ve kültür altyapısı nedeniyle din alimleri ve tasavvuf şahsiyetleri için türbeler ve ziyaret yerleri bulunmaktadır. Tillo, bu kültürel değerleri ziyaret etmek için bölge dışından gelen misafirleri ağırlamaktadır. Yıllar içinde, ortaya

çıkan dini temalar, bölge merkezini turistik bir cazibe merkezine dönüştürmüştür. Tillo'da ünlü şahsiyetlerin mezarları, eski şehir yapısı, medreseler ve ışık olayının gerçekleştiği kalenin çevresi başlıca ilgi çekici yerleri oluşturmaktadır. Tillo, inanç turizmi bakımından önemli potansiyeli olan bir yerdir. Evliyalar Diyarı olarak adlandırılan Tillo, bu övgüyü birçok dini şahsiyetle birlikte ülke çapında tanınan İsmail Fakirullah İbrahim Hakkı Hazretleri'den almıştır (Ege, 2019, s. 61).

3.1. İsmail Fakirullah ve İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Türbeleri

Erzurumlu İbrahim Hakkı ve hocası İsmail Fakirullah Hz. hemen hemen herkes tarafından tanınmaktadır. 1655 doğumlu olan Ekrem İsmail Fakirullah, âlimdir. İsmail Fakirullah Hazretleri, kurduğu ve önemli alimler yetiştirdiği Üveysiyye tarikatına insanları yönlendirmiştir. 1734 yılında vefat edince talebesi İbrahim Hakkı bizzat Sultan I. Mahmud'un fermanı ile defnedilmek üzere yapımına karar verilmiş olan büyük kubbeli türbenin inşasında öğrencisi İbrahim Hakkı da çalışmıştır (Özgen, 2012) (Şekil 3.2).

Şekil 3.2. İsmail Fakirullah ve İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Türbeleri (Veysel AĞRAK Arşivinden)

Yapı iki oda, bir antre ve bir büyük ve iki küçük kubbeyle örtülü bir kuleden oluşmaktadır. Türbe kare planlı olup; üzeri tromp kubbe ile örtülüdür. Binanın cephelerine iki katlı pencereler açılmaktadır. Türbenin yanında bulunan sekizgen kule 10 m yüksekliğindedir. Kulenin ana özelliği, Tillo'nun 4-5 km doğusundaki bir tepeye inşa edilen Kalat'ül Ustad'ın Duvarı'na açılan 0,40 x 0,50 cm boyutlarındaki pencereden süzülen güneş ışığının o kuleye yerleştirilmesidir. Her yıl 21 Mart Nevruz

günü doğan yılın ilk güneşi, Kalat'ül Ustad'ın penceresinden kuleye yansır ve yansıtıcı tarafından kırılan güneş ışınları pencereden girer. Hocası İsmail Fakirullah'ın mezarını ve tabutunu aydınlatır.

3.2. Kubbe-i Hassa Mescidi

Kubbe-i Hassa Mescidi, Tillo'nun güneybatısında yer alan Hatrant Köyü yolunda, dağın yamacındadır. Önemli dini yapılardan birisi olduğu görülen mescidin sivri kemerli kapısı üzerinde Arapça yazılmış kitabede Zeyneb-i Hassa'nın (Sultan Memduh'un eşi) 1225/1810'de bu mescidi yeniden yaptırdığı yazılmaktadır (Boran vd, 2013, s. 30) (Şekil 3.3).

Şekil 3.3. Kubbe-İ Hassa Mescidi (Veysel AĞRAK Arşivinden)

3.3. Sultan Memduh Türbesi

Sultan Memduh Türbesi, Tillo'da yüksek bir alanda bulunmaktadır. 1761'de doğmuş olan Sultan Memduh Hazretleri, Tillo ilçesinde yaşayan İsmail Fakirullah'nun torunudur. Hocası İbrahim Hakkı Hz.'nden nahiv, hadis, sarf, tefsir ve fıkıh gibi bir çok dini ilimleri öğrendiği görülen Sultan Memduh evliya olmanın yanında, hem sanatkar, hem de alimdi (Sancar, 2005, s. 106-117), (Şekil 3.4).

Şekil 3.4. Sultan Memduh Hazretleri ve Eşi Zemzem'il Hassa'ya ait Türbe

3.4. Şeyh Muhammed Hazîn-i Firsâfî'ye Ait Türbe

Şeyh Muhammed Hazîn-i Firsâfî, Tillo ilçesine 8 km uzaklıkta bulunan Dereyamaç Köyü'nde yaşamıştır. Şeyh Muhammed Hazîn-i Firsâfî daha ziyade Şeyhu'l-Hazîn lakabıyla anılmaktadır. Abdulkâdir-i Geylânî neslinden gelen Şeyh Muhammed Hazîn-i Firsâfî, 1816'da Siirt'e bağlı Firsâf Köyü'nde doğmuş; 1892 yılında da dünyaya veda etmiştir (Baz, 2015, s. 91-96) (Şekil 3.5).

Şekil 3.5. Şeyh Muhammed Hazîn-i Firsâfî'ye ait Türbe

3.5. Kale (Kaletü'l-Üstad)

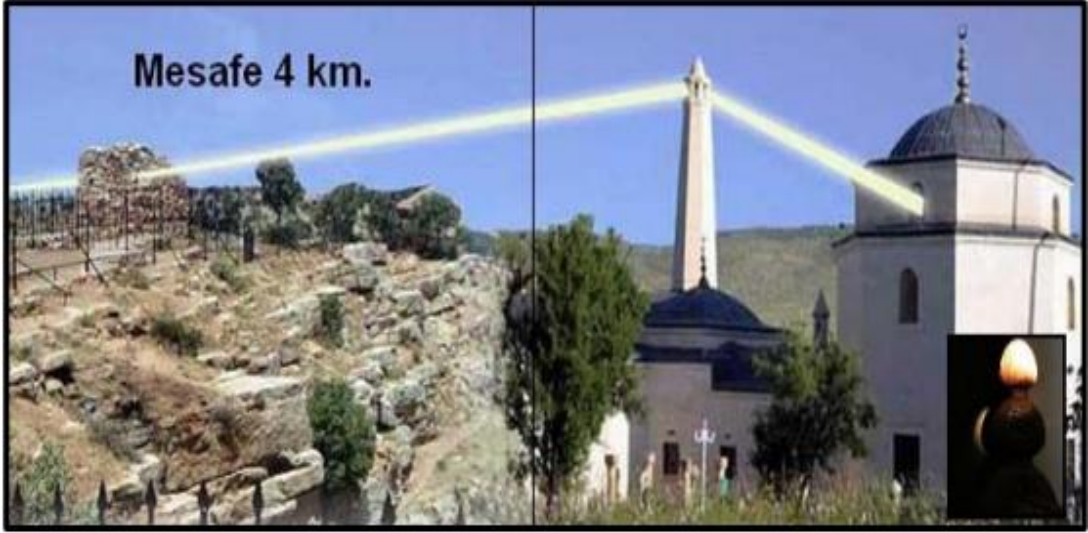
İbrahim Hakkı, harçsız ve 0,40x0,50 cm açık pencerele bir taş duvar inşa etmiştir. Halk bu yapıya Kaletü'l Üstad adını vermektedir. 21 Mart ve 23 Eylül'de doğan güneşin ilk ışığı, Tillo'nun merkezine 4 km uzaklıktaki bu duvarın penceresinden içeri girer. İsmail Fakirullah Türbesi'nin minaresinde ışık kırılarak, mezarın bulunduğu kubbenin penceresinden girerek, hocası İsmail Fakirullah'ın mezarın başucunu birkaç saniye aydınlatır. Bu olaya "Işık Hadisesi" denir. Bu ışık olayı, astronomi ve mimarideki büyük araştırmaların sonucudur. İbrahim Hakkı Hz. yapmış olduğu Işık Hadisesi'le ilişkili olarak "Hocamın başucuna doğmayan güneşi neyleyeyim!" sözlerini söylemiş, hocasına olan saygısını göstermiştir.

Söz konusu ışık olayı, 1960 yılında yapılan türbe restorasyonu esnasında tahrip edilmiştir. Siirt Valiliği'nin 2010 yılında başlattığı onarım çalışmaları ile kale minaresi ve türbe arasındaki "Işık Hadisesi" yine aktif hale getirilmiştir.

Işık Hadisesi etkinlik anını yaşamak isteyen ziyaretçiler için 21 Mart - 23 Eylül tarihleri arasında Siirt'in Tillo ilçesinde yılda iki kez, Tillo Belediye Başkanı ve Tillo Belediyesi tarafından etkinlikler düzenlenmektedir. Bu etkinliklerde meydana gelen ışık hadisesi meydana kurulan dev ekrana yansıtılmakta ve halkın izlemesi sağlanmaktadır. (Şekil 3.6,7).

Şekil 3.6. Kaletü'l Üstad (Veysel AĞRAK Arşivinden)

Şekil 3.7. Işık Düzeninin Yansıma Şekli Olarak Tasarlanmış Bir Fotoğraf

Tillo Kalesi'nin bulunduğu bölge, "Kalet'ül-Üstad" Duvarı nedeni ile merak edilmekte ve ziyaretçilerin ilgi odağı haline gelmektedir. Botan Vadisi ve Alkumru Barajı, kaleden ve çevreden görülebildiği için insanlar burayı rekreasyon amaçlı kullanmaktadırlar. Son yıllarda bölgeye tabiat parkı ve cam teras yapılması bölgenin turizm potansiyelini daha da artırmıştır. Vadiden yaklaşık olarak 1.100 m yükseklikte kurulmuş; 7 m uzunluğu olan ve 40 m² 'lik bir alana sahip, araziye küçük “n” şeklinde iki ucu monte edilen, ortası boş cam terasın taşıma kapasitesi 30 kişidir (Şekil 3.8).

Şekil 3.8. Tillo Kalesi ve Cam Seyir terası (Türkiye Kültür Portalı, 2022)

3.6. Tillo Tarihi Mezarlık Alanı(Sultan Memduh Hz. Haziresi)

Şekil 3.9. Tillo Tarihi Mezarlık Alanı(Sultan Memduh Hz. Haziresi) (Veysel AĞRAK arşivinden)

Tillo Tarihi Mezarlık Alanı, Siirt ili, Tillo ilçesi, Fakirullah Mahallesi, 130 ada, 28 parselde kayıtlıdır. Yüksek bir duvar ile çevrili olan mezarlık, 6 adadan oluşmaktadır. Adalar, belediye tarafından inşa edilen asfalt bir yollarla ayrılmıştır. Bu adaların sadece üçünde taşınmaz kültür varlığı niteliğinde tarihi mezarlar yer almaktadır. Mezarlıkta hala defin işleri yapılmaktadır. Tarihi mezarlar, kalker malzemeden, modern mezarlar ise mermerden üretilmişlerdir (Şekil 3.9).

Hem boş yerlerde, hem de tarihi mezarlar arasında yeni mezarlar görülebilir. Yeni mezarların yapım aşamasında, eski mezarlar hasar görmektedir. Mezarlıktaki en büyük tahribat, vandalizmden kaynaklanmaktadır. Mezar taşlarının insan eliyle kasıtlı olarak tahrip edildiği açıktır. Aynı zamanda her gömme olayı, eski gömülerin mezar taşlarının veya ayak taşlarının tamamının veya bir kısmının yeni gömüde kullanılması için yapılan kazılardan kaynaklanan farklı bir tahribat boyutunu da ortaya çıkarmaktadır. İnsan tahribatının yanı sıra sumak ve incir gibi ağaçlar tarafından yapılan doğal tahribatın da olduğu görülmektedir. Özellikle mezarlığın orta kesiminin kuzeyinde bulunan büyük bir incir ağacının mezarları ve duvarları tahrip ettiğini söylemek mümkündür. Güneydeki kesimde ise sumak ağaçlarının fazlalığı, bu alanda bulunan mezarlar için bir tahribat unsurudur.

İlk olarak 2005 yılında araştırılan ve kısmen belgelendiği görülen mezarlığın şahidelerine verilen zarar, 2009 yılı belgeleme çalışmaları ve 2018 yılı kazıları ile adım adım tespit edilebilmiştir. Konumu değişen şahidelere zamanla mezarlığa gelen kişi veya kişilerin de müdahale ettiği belgelerinde belirtilmiştir. Orta mezarlık alanında bulunan Alaaddin'in mezarın baş şahidesinin batısında bulunan başka bir mezara ait olan şahide 2005'de, yerinden ayrılarak kuzey tarafına eğilmiş durumdayken 2009'daki belgelemede tekrar eski yerine getirildiği görülmüştür.

Mezarların bir bölümünün tahrip olması, kabirdeki kişilerin kimlik bilgilerinin bulunduğu şahidelerin kırık ya da yerinde olmaması sebebiyle cenazelerin cinsiyet sayılarının net olarak belirlenmesi mümkün olmamaktadır. Mevcut mezarlarda yapılan istatistik veri; Baş-ayak şahideli ve pehle taşlı: 60 adet, Baş ayak şahideli ve prizmatik sandukalı: 11 adet, doğrudan toprağa gömülü şahideli: 4 adet, Toplam: 75 adet nitelikli mezar vardır.

Bu mezarlığın Tillo'da bulunan önemli şahsiyetlerden biri olan Sultan Memduh'un soyundan gelenler için kurulduğu düşünülmektedir. Mezarlığın orta alanında bulunan kabirlerin Sultan Memduh (1761-1847)'un soyunda gelen kadın ve erkeklere ait olduğu bilinmektedir. Zaman içerisinde aile bireylerinin yanına Sultan Memduh'un sevenleri ve müritleri de gömülmüştür. Bugün halen defin işlerinin devam ettiğini belirtebiliriz. Önemli soydan gelenlere ait olan kabirlerde baş-ayak şahidelerinin en az bir tarafında ya da her iki tarafında, pehle taşlarında kitabeler yer almaktadır. Şahidelerde bulunan kimlik bilgilerinin dedeleri Sultan Memduh'a gidecek şekilde şecere tarzında verildiği görülmektedir. Pehle taşlarındaysa ya Sultan Memduh'a ait olan bir söz ya ölen kimseye ve ziyarete gelenlere ölüm ya da ahiret ile ilgili istek, uyarı ve dua niteliği taşıyan sözlerle birlikte ölüm tarihine yer verilmiştir. Kitabelerdeki yazılar Arapça yazılmış ve celî sülüs hatla kabartma tekniği kullanılmıştır. Süslemelerde bitkisel motiflerin daha baskın olduğu görülmektedir. Rumi, palmet, kıvrık dal, yaprak ve penç kabirlerde sıklıkla kullanılan bitkisel motifler arasındadır. Çok kollu yıldız, geometrik örgü, mührü Süleyman ve hilal de geometrik motifler olarak sıralanmaktadır. Erkek kabirlerinin baş şahidelerinde şahsın dini ya da sosyal statüsünde farklılıklar gösteren fes ve sarık görülür. Kadın mezarlarıysa baş şahidesinin iç yüzündeki, gerdanlık, tokalı iri kemer; dış yüzündeki tepelik ve tokalı örgülü saç belikleriyle dikkati çekmektedir

4. TAŞ ESER VE RESTORASYON TEKNİKLERİ

Dünya mirasının çoğu taş işçiliğinden oluşmakta, ancak bu eserler yavaş yavaş yok olmaktadır (Doehne ve Price 2010, s. 16). Bu sebeple taş koruma, koruma alanlarında en fazla çalışılan konulardan biri olmuştur. Taş koruma, 19.yy'a kadar uzanmakta, ancak başarılı uygulamaların bugün hala nadir olduğu görülmektedir (Sabbioni vd., 2012, s. 74). Bu sebeple taş koruma konusunda hala çözülmemiş sorunların olduğu görülmektedir. Ek olarak, çevrecilerin doğruladığı temel çelişki vardır. Koruma alanındaki gelişmeler büyürken, zaman ve etkileri kültürel varlıkları yok etmeye devam etmektedir. Bu durum tüm kültürel değerlerin korunmasını mümkün kılmadığı için gelecek nesillere bırakılacak miras sınırlıdır. Böyle bir durumun önüne geçebilmek için kültürel mirasın önemli bir parçasını oluşturan taşların koruma çalışmalarının arttırılması gerekmektedir. Alanda çalışan uzman sayısının artması ve müdahale tekniklerinin gelişmesiyle kültürel mirasın korunması konusunda daha hızlı ilerleme sağlanabilmektedir (Erdem, 2016, s. 11). Kültürel mirasın önemli bir parçasını oluşturan taş objelerin korunmasına yönelik çabaların artması bu problemin çözülmesine yardımcı olmaktadır.

4.1. Taşların Bozulması

Bugün birçok yerde doğal taş kullanılmaktadır. Bu alanları, inşaat, döşeme, kaplama, heykel, mezar taşı yapımı, porselen, cam, optik ve dekoratif olarak sıralamak mümkündür. Doğal taş sektörü, ulusal ve uluslararası ticaret için önemli bir sektöre dönüşmüştür. Son dönemlerde inşaat alanında doğal taş kullanımının arttığı ve insan sağlığı bakımından doğal taşlar özellikle popülerdir. Bu sebeple özellikle gelişmiş ülkelerde doğa ve insan sağlığına zararlı yapay malzemeler yerine daha zararsız ve sağlıklı doğal yapı taşlarının inşaatlarda kullanılması tercih edilmektedir (Akın, 2008).

Yapı malzemeleri zaman, çevre ve iklim şartları gibi çeşitli etkiler sebebiyle bozulabilmektedir. Yapı malzemeleri bozulmaları nedeniyle zayıflar ve mekanik fiziksel özelliklerini kaybetmeye başlar. Hasarı önlemek için önce neden belirlenmelidir. Tarihi bir eserde bozulmaya ve yapım sorunlarına neden olan faktörlerin doğru ve erken anlaşılması, eserin kullanım ömrünün uzatılması için gerekli koruma yöntemlerinin belirlenmesinde ilk ve en önemli adımdır (Dal ve Öcal, 2013).

Yapı malzemelerinin bozulması, zamanla malzemenin dış (kimyasal, fiziksel, mekanik vb.) veya karakteristik (mineralojik, dokusal vb.) nedenlere bağlı olarak yitirilmesidir. Taşlar ocaktan çıkar çıkmaz bozulmaya başlamaktadırlar (Tintin 2012, s. 21). Bu, çevrelerindeki değişikliklerden ve karşılaştıkları yeni atmosferik koşullardan kaynaklanmaktadır. Taşlarda gözlenen bulaşma türleri, çevresel unsurların görünür sonuçları olarak nitelendirilir (Rodrigues, 2015, s. 267). Zayıflatıcı unsurların taş üzerindeki etkileri ani ve hızlı olabileceği gibi uzun bir süre boyunca etkisi de olabilir. Bu etkiler; yangın, deprem, sel, terör, vandalizm, ihmal, turizm, önceki onarımlar, rüzgar, don, yağmur, sıcaklık değişiklikleri, kimyasal saldırı, çevre kirliliği, tuz genişlemesi, biyolojik etkiler ve iç nedenlerin etkileri sonucunda taşın ocaktan alınmasıyla başlayan bozulma, her ne amaçla olursa olsun kullanımı ile giderek daha sık devam etmektedir (Sabbioni vd., 2012, s. 74). Mineral bileşimine ve çevre koşullarına bağlı olarak taşlar iç veya dış amaçlarla kullanılabilir; orijinal hallerinde kimyasal ve fiziksel özelliklerini kaybetmeye başlamaktadırlar. Bu süreç, yapı malzemesinin özelliklerini kaybetmesine ve kültürel miras nesnesinin de ciddi şekilde tehlikeye girmesine yol açmaktadır.

4.2. Taşlarda Bozulma Nedenleri

4.2.1. Taşın Yapısından Kaynaklanan Bozulmalar

Taşın veya yapının özellikleri bozulmanın içsel nedenleridir. Bu grup yapının bulunduğu yeri, toprağın özelliklerini, taşın özelliklerini, taşın seçiminde veya kullanımında yapılan hataları (yanlış taş seçimi, yanlış teknik detay kullanımı, eksik bitirme) içerir (MEB, 2013, s. 2; Şener, 2020, ss. 22-26; Hasbay ve Hattap, 2017, s. 26):

1. **Yapının Yeri ve Konumu:** Yapının coğrafi konumu hızlı bozulmaya neden olabilmektedir. Örneğin; taş yapının bulunduğu yer bir dere, eğim, sahile yakın, diğer etkilere nazaran taş yapıya daha güçlü zarar verebilmektedir. Zaman içinde yapının bulunduğu yerin kentleşmesi, yol yüksekliklerinin artması ve projelerin yapıya negatif etkisi sorgulanabilir.
2. **Zemin Özellikleri:** Binanın bulunduğu zeminin fay yoğunluğunun yüksek olduğu bir deprem bölgesi olması, gevşek ve zayıf yapısının hasar görmesine

neden olabilir. İnşaat yükleri inşaat sırasında eşit olarak dağıtılmalı ve binanın bulunduğu zemine aktarılmalıdır.

3. **Taşın Özellikleri:** Taşın yapısal özellikleri, hızlı ve şiddetli hasar ile yakından ilgilidir. İklim şartlarına uygun olmayan bir yapı taşı seçip bir binada kullanmak yapısal hasara veya onarıma neden olabilmektedir. Örneğin taş gözenekli veya karışık ise atmosfer koşullarından daha çabuk etkilenecektir.
4. **Doğal Taşın Seçiminde ya da Kullanımında Yapılan Hatalar:** Bunlar doğal taş madenciliğinde, işlenmesinde, yapı elemanı şeklinde imalatında ve inşaatıta kullanımında yapılan hatalardır. Taş, yanlış yöntem ile çıkarılırsa veya yanlış aletler ile işlenir ve bir binada yanlış yere yerleştirilirse, çürüme hızlı ve etkilidir.

4.2.2. Çevresel Faktörlerden Kaynaklanan Bozulmalar

Doğal faktörler, özellikle atmosferik etkiler, çevresel etkiler ve insan kaynaklı hasarlar dış nedenlerdir. Bu grup deprem, heyelan, sel, iklim koşulları gibi doğal afetleri, nem ve sıcaklıktaki değişiklikler gibi atmosferik olayları, hava kirliliğini, trafik ve insan kaynaklı hasarları içerir (MEB, 2013, s. 5; Şener, 2020, ss. 22-26; Hasbay ve Hattap, 2017, s. 27):

1. **Doğal Afetler:** Ani depremler, heyelanlar ve sel gibi doğa olayları tarihi çevreye, anıtlara ve yapı malzemelerine zarar vermektedir. Özellikle nehir kenarlarındaki tarihi yerleşim alanlarında, yükselen su seviyeleri, kuvvetli akıntılar, sel ve taşkınlar bina temellerini ve zemin yüzeylerini olumsuz etkilediğinden önemli hasar sebepleridir.
2. **Atmosfer Etkileri:** Yapı malzemeleri, uzun süreler boyunca iklime göre değişebilen çeşitli atmosferik etkilere maruz kalmaktadır. Özellikle dış havaya maruz kalan binaların çatılarında, dış duvarlarında ve cephelerinde kullanılan taşlar için atmosferik etkiler önemli sorunlara neden olmaktadır. Bu etkiler; su hareketi, sıcaklık değişimleri, ıslanma-kuruma, donma-çözülme, yağmur, rüzgar ve taşıdıkları çeşitli tuzlar olarak sıralanmaktadır.
3. **Hava Kirliliği:** Hava kirliliği doğal taşların bozulmasını ciddi şekilde etkiler. Kirlilik, endüstriyel alanlarda, fabrikaların ve üretim tesislerinin çevresinde yoğun olarak meydana gelir; Ayrıca, örneğin ısıtma sistemleri, araç emisyonları ve yakıt kullanımı nedeniyle şehir merkezlerinde de kolayca

gerçekleşir. Bu, taşların doğal bağlarının erimesine ve yüzeyde bir kabuk oluşmasına neden olur.

4. **Yangınlar:** Yangınlar bir yapıya ciddi şekilde zarar verebilir ve hatta kullanılamaz duruma getirebilir. Yapının özellikle yangına dayanıklı malzemeden yapılmaması ve yangın durumunda gerekli önlemlerin alınmaması nedeniyle yangın etkisi artmaktadır.
5. **Savaşlar:** Savaş sırasında, tarihi nesneler geri dönüşü olmayan bir şekilde zarar görebilir. Suriye'nin Palmira antik kentinde son dönemde yaşanan çatışmalar böyle bir duruma örnek olarak verilebilir.
6. **Bitkisel ve canlı mikroorganizmalar:** Çoğu bakımsız ve terkedilmiş binalarda bitki örtüsü görülmektedir. Binada kök salan bitkiler yapının çürümesine ve doğal yapısının zayıflamasına neden olur.
7. **Trafik:** Binaların yakınındaki araç trafiği, özellikle ağır iş makineleri, yarattığı titreşimler ile yapıya zarar verir.
8. **Beşeri hasarlar:** İnsanlar bilerek veya bilmeden yapılara zarar verebilirler. Tarihi bina ve malzemelere yanlış kullanım, hatalı onarım, ihmal, terk etme gibi birçok sebeple zarar verebilmektedir. Ayrıca tarihi alanlarda yapılan kontrolsüz konaklama da bir tahribat sebebidir.

4.3. Taşın Bozulma Türleri

4.3.1. Fiziksel Bozulmalar

Çatlak – Kırık Oluşumu: Taşın çekme veya basınç dayanımı aşıldığında çatlaklar meydana gelir çünkü malzeme, örneğin deprem ve termal genleşme nedeniyle özelliklerini kaybeder. Taşların birleşim yerlerinde veya taşın gövdesinde çatlaklar oluşur (Akçaözoğlu vd., 2008, s. 299) (Şekil 4.1).

Şekil 4.1. Çeşitli Derecelerde Çatlak Oluşumları (MEB, 2013, S. 14)

Petek gözlülük: Bu, tarihi anıtların yüzeylerinde birbirine bağlı bağımsız çukurların oluşumudur. Genelde kaya yüzeyleri süngerimsi yapıdadır ve özellikle fosili olan taneli kayalarda görülen bir ayrışma türüdür. Alveolar yırtılma veya çukurlaşma olarak da tanımlanabilen sır, deniz kenarında asit yağmuru ve aşırı nem ve tuz koşulları gibi çeşitli atmosferik kimyasallardan kaynaklanır. Ayrıca yüzeylerinde oluşan boşluklar nedeniyle taşın çürümeye meyilli alanı arttığı için taşın aşınması hızlanır (Dal vd., 2016, s. 358) (Şekil 4.2).

Şekil 4.2. Nemrut Dağındaki Taş Heykelde Görülen Petek Gözlülük (Hasbay ve Hattap, 2017, s. 29)

Aşınma: Taşın orijinal yüzeyinin 5 cm'den fazlası kaybolmuştur; Taşın konumuna ve boyutuna bağlı olarak yapısal hasar meydana gelmiştir. Yoğun ve sürekli insan trafiğine sahip tarihi taş yapıların çoğunun eşiklerinde veya avlu kaldırımlarında yoğun erozyon gözlemlenmektedir (Hasbay ve Hattap, 2017, s. 30).

Erozyon: Birkaç yıl boyunca dış havaya maruz kalan bir taş heykel, rüzgar, yağmur, don, çözülme vb. darbelerden dolayı yüzey aşınabilir (Asımgil ve Erdoğan, 2013, s. 50) (Şekil 4.3,4).

Şekil 4.3. Taş Yapıda Aşınma (Hasbay ve Hattap, 2017, S. 30).

Şekil 4.4. Taş Heykelde Erozyon (Hasbay ve Hattap, 2017, S. 30).

Derz boşalması: Duvar örgülerinde kullanılan taşlar farklı kalınlıklardaki derzlere yerleştirilerek harçla birleştirilir. Derz harçları, özellikle yıkama sonucunda zayıflama ve çözünme ile taşlardan ayrılabilir. Bu durumda taşlar arasındaki derzlerde farklı derinliklerde oyuklar oluşmaktadır (Şekil 4.5).

Şekil 4.5. Taş Yapıda Derz Boşalması (Hasbay ve Hattap, 2017, S. 31).

Derz boşalması, taşların üst ve alt yüzeyleri de açığa çıktığı için çürümeyi daha da hızlandırabilir. Derz boşalmasının neden olduğu ikincil sorunlardan en yaygın olanı boşluklarda flora varlığıdır (MEB, 2013, s.6).

4.3.2. Kimyasal Bozulmalar

Siyah tabaka: Kimyasal bozulmada en önemli faktörler, nem ve sıcaklıktır. Sanayi yerleşimlerinden çeşitli sebeplerle salınan gazların yanı sıra yakıt tüketimi ile egzoz gazları da ciddi hava kirliliğine neden olmakta ve sanayi yerleşiminin olmadığı bölgelerde uzun kış mevsimi nedeniyle artış göstermektedir. Aynı zamanda atmosferde oluşan gaz halindeki ve partiküler nitrojen, kükürt ve nitrat gibi kirli bileşikler de zamanla yüzeyde birikir ve yerkabuğunda oluşumlar oluşturur. Kaya yüzeylerinde oluşan bu birikim, kar ve yağmurun oluşturduğu nemli ortamda reaksiyona girerek asitleşerek aşınmayı hızlandırır ve kayanın ana bileşenlerinden biri olan kalsiyum karbonatı (kireç) alçıtaşına (alçıtaşı) dönüştürür (Aslan, 2012) (Şekil 4.6).

Şekil 4.6. Taş Yüzeyindeki Kararmalar (Hasbay ve Hattap, 2017, S. 32).

Tuzlanma: Taş eserlerin yapısındaki tuz mineralleri nem veya yağmurla çözülür. Bu bölgedeki yüksek sıcaklık nedeniyle hemen buharlaşıp kristalleşirler (Dal vd., 2016, s. 359) (Şekil 4.7).

Şekil 4.7. Mimaride Tuzlanma Görünümü (Dal vd., 2016, s. 360).

Yapraklaşma/Çiçeklenme: Yapraklanma, yüzeyin pullar ve ince tabakalar halinde veya daha büyük ve daha kalın tabakalar şeklinde kabarması ve ayrılmasıdır. Yapraklar, çiçeklenme ve ufalanma gibi daha yüksek nemli alanlarda patlar. Yapraklanma, tüm formlarında, kaya malzemesinin önemli kısımlarının kaybına neden olan bir kusurdur (Şener, 2000, s. 67) (Şekil 4.8).

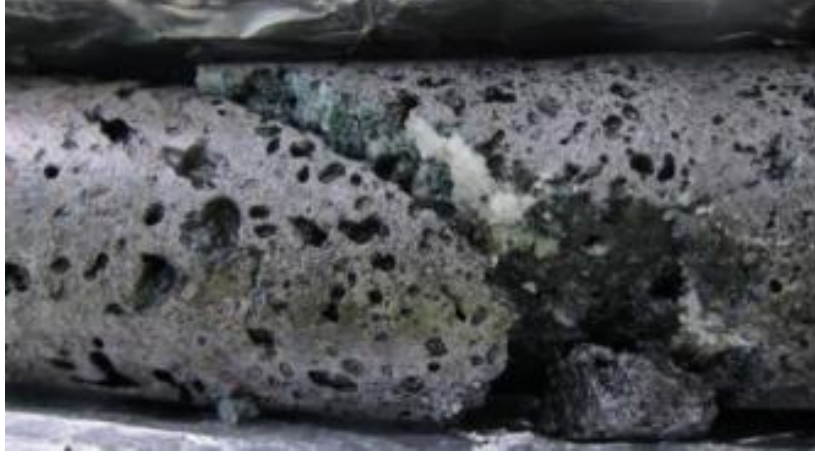
Şekil 4.8. Taş Yapıda Çiçeklenme Örneği (Erdem, 2016, S. 20)

Taş yüzeyinin şişme nedeniyle katman katman ayrılması olarak görülen bir kusur türüdür. Kabarmaya başlayan yüzey, aşındırıcı koşullar devam ederken, değişen kalınlıkta ve büyük katmanlarda yaprakların görünümü ile ayırt edilmeye başlar. Katmanların arka yüzey ile teması zamanla zayıflar ve sızıntılar meydana gelir (MEB, 2013, s. 16) (Şekil 4.9).

Şekil 4.9. Yapraklanma Örneği (MEB, 2013, S. 16).

Mikrokarst oluşumu: Taş yapısındaki suda çözünür kalsiyum karbonat, taş yapısında milimetre cinsinden ifade edilen farklı boyutlarda boşluklar oluşturmaktadır. Kalsiyum karbonat taştan erir ve taş malzemedede delikler oluşur (Şekil 4.10).

Şekil 4.10. Taşta Bulunan Mikrokarstlar (Hasbay Ve Hattap, 2017, S. 35).

Tozlaşma: Tozlaşma tanecikli taşlarda meydana gelir. Taşın yüzeyindeki taneler bağlayıcısını kaybederek yüzeyi toz halinde bırakır. Çalışma yüzeylerinde tozlanma meydana gelebilmektedir (Dal vd., 2016, s. 360) (Şekil 4.11).

Şekil 4.11. Taşta Oluşan Tozlaşma (Hasbay Ve Hattap, 2017, S. 35).

Kabuk atma: Taş yüzeyi doğrudan yağmur suyuyla yıkanmayan kısımlarındaki hava kirliliğinin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Havadaki partiküller zamanla taşın yüzeyine yapışır ve birikir. Kalın ve genelde koyu gri-siyah bir kabuğa benzemektedir (Hasbay ve Hattap, 2017, s. 36) (Şekil 4.12).

Şekil 4.12. Taşta Oluşan Kabuklanma (Hasbay ve Hattap, 2017, S. 36).

Korozyon ve pas lekesi: Bu, demir elementlerinde görülen bir kimyasal bozulma şeklidir. Oksijen, su veya belirli asit türlerine maruz kaldığında havadaki demirin oksidasyonu veya paslanmasına korozyon denir. Bu asit, havadaki karbondioksiti suyla birleştirerek kolayca oluşturulabilir. Korozyon etkisi altında demir yapı zayıflar, pürüzlü hale gelir, yüzeyi bir film tabakasıyla kaplanır, hacmi artar ve demir elemanın kesiti artar. Ütünün çevresindeki diğer malzemeler de yüzeyde oluşan asidik film nedeniyle aşınabilir ve kırılabilir. Ütünün kullanıldığı yere bağlı olarak, hasarın şiddeti değişebilir (MEB, 2013, s. 21-22) (Şekil 4.13).

Şekil 4.13. Demir Elemanlarda Görülen Korozyon (MEB, 2013, S. 22).

Taşları çevreleyen demir elementlerde oluşan korozyon, yıkama sırasında taş yüzeylerin üzerinden geçerek leke oluşturur. Başlıkların ve kaidelerin demir

elemanlarından dolayı demir pencere ve korkulukların etrafındaki çerçeve veya sütunlarda sıklıkla görülür. Lekelerin rengi kahverengiden kırmızıya değişebilir (MEB, 2013, s. 22).

4.3.3. Biyolojik Bozulmalar

Algler: Algler, kökleri veya yaprakları olmayan mikroskobik bitkilerdir ve açık havada veya içeride yaşayabilir. Türlerine göre kırmızı, yeşil, siyah ve kahverengi olabilen algler, yaşadıkları yüzeylerin renklerinin bozulmasına neden olur (ICOMOS 2008, s. 67) (Şekil 4.14).

Şekil 4.14. Binaların Taş Yüzeyinde Alg Oluşumu (Hasbay ve Hattap, 2017, S. 38)

Likenler: Likenler tarihi taş yapılarda taşa en çok zarar veren türlerden biridir. Likenler, doğal malzeme yüzeylerinde yaşayan, alg ve mantar içeren simbiyotik türlerdir (Öcal ve Dal 2012, s. 112). Likenler, alg ve yosunlardan farklı olarak adaptasyon kabiliyetleri ile güneşli ve kuru iklimlerde yaşayan türlerdir (Sabbioni vd., 2012, s.78) (Şekil 4.15).

Şekil 4.15. Taşta Oluşan Liken Ve Yosun Örneği (Erdem, 2016, S. 30)

Bitkiler: Gelişmiş bitki örtüsü, tarihi yapıları tehdit eden en önemli koruma konularından biridir. Duvarlarda ve derzlerde (bazen ağaç yüksekliğinde bile) büyüyen bitkiler ve yapı malzemelerine büyük zarar verir. Bitkiler kökleri ile yapının içinde büyüyerek gelişebilirler. Bu, yapıda çatlaklara ve boşluklara neden olur. Bitki kökleri de salgılarla kimyasal çözünmeyi başlatır (Akyol vd., 2013, s. 11). Ot veya çok yıllık bitkiler, taşın gözenek sistemine uyum sağlayarak zamanla taşlarda mekanik çatlaklar ve yırtılmalara sebep olurlar (Şekil 4.16).

Şekil 4.16. Derz Arasında Ot Oluşumu (Hasbay ve Hattap, 2017, S. 39).

4.4. Taş Eserlerde Restorasyon Teknikleri

Restorasyon, amacı toplumun tarihsel ve kültürel açıdan önemli, özgün, beğenilen veya değerli taşınır/taşınmaz nesnelerini korumak ve geleceğe aktarmak

olan bir meslektir. Bu, kurtarma, haritalama, restorasyon ve koruyucu onarım gibi süreçleri içerir. Teknik bir tanım olarak restorasyon, sanatsal değere sahip bir eserin veya yapının kültürel-tarihi bir belge olarak özgün değerleri ve uzantısını sağlayan tüm bu teknik müdahaleler olarak adlandırılabilir (Kuban, 2000, s. 9). Uygulama esnasında kurulan protokoller en uygun ve en az engellenir ve dağıtım süreci gerçekleşir. En küçük müdahale bile belgelenir ve arşivlenir.

Yapı malzemelerinde bozulmanın, dış (fiziksel, kimyasal, mekanik vb.) veya karakteristik (mineralojik, dokusal vb.) nedenlere bağlı olarak zamanla özelliklerinin yitirilmesi olduğu daha önceden belirtilmiştir (Moropoulou vd., 2013, s. 1222). Bozulma, kültürel değeri oluşturan yapı malzemelerinin türüne ve derinliğine göre yavaş veya hızlı bir şekilde kaybolması kültürel değerlerin de kaybolmasına neden olur. Bu olumsuz durumların önüne geçebilmek için kültürel değerlerin korunması ve restorasyonu ile ilgili uygulama ve ilkelerin belirlenmesine yönelik çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu önemli çalışmaların neticesinde, Carta Del Restauro (1931), Venedik Tüzüğü (1964) ve Amsterdam Bildirgesi'nin (1975) ilan edildiği görülmüştür (Ahunbay, 1996, s. 148-152).

Uygulanan düzeltici önlemlerin yetersiz sonuçları, gözlem veya materyale göre kültürel değerde sapmalara yol açar. Bu durumun önüne geçmek için kararlaştırılan ilkelerin doğruluğu, geçmişte ve bugün yapılan gereksiz hemen hemen tüm uygulamaların kültürel değerlere zarar vermesiyle teyit edilmektedir. İşlerin etrafındaki çevre koşulları kontrol edildiği ölçüde gerekli kaynaklar azaltılır (Saltık, 1999, s. 120). Gereksiz ve yanlış önlemlerden kaçınmak ve hasar sorununa etkin çözümler bulabilmek için hasar teşhisine yönelik çalışmalar doğmuştur.

Kültürel değerlerin korunmasına yönelik uygulanan yöntemlerin doğru ve etkili sonuçlar vermesi ve korumanın sürdürülebilir olması için koruma çalışmalarında gerekli tedbirler belirlenmiştir. Anıtlar söz konusu olduğunda bu aşamalardan ilki anamnezdir; bu çalışmada anıtın mimari ve tarihi özellikleri, konumu, estetik ve sanatsal değeri, tahribat ve onarım gibi fiziki durumundaki değişiklikler ve çevre koşulları değerlendirilmektedir (Saltık 1999, s. 120). Bu anıtlarla ilgili tüm bilgileri toplayıp değerlendirilerek, bugüne kadar atılan adımlar nedeniyle anıtın aldığı/gönderebileceği zararı tahmin edebiliriz. Bu çalışma sayesinde alt yapının belirlenmesi ve bir sonraki aşamaya giden yol olan hasar tespiti yapılması mümkün olmaktadır. Pratikte tıbbi öykü, fonksiyonel bozuklukların teşhisinin bir parçası olarak

da düşünülebilir. Bu, bir kusurun teşhisinde elde edilmesi amaçlanan bilgileri elde etmek için faydalı bir çalışmadır. Bu bakımdan aynı amaca hizmet ettiği görülen anamnez, bir kusurun teşhisinde de ilk adım olarak kabul edilebilir.

Kültürel değerlerin korunmasında en önemli adımlardan biri de çürüme teşhisidir. Malzemenin bozulmasını ve onu etkileyen faktörleri belirlemek için bozulma teşhisi yapılır (Caner, 2011, s.2). Bozuklukların teşhisi, bozulmaya yol açan problemlerin kaynaklarını belirlediğinden, sürdürülebilir koruma için önemli bir ön koşuldur. Ayrıca gerekli koruyucu tedbirlerin belirlenmesi için bu çalışmanın yapılması gerekmektedir. Hasar teşhisi ile ilgili olarak meydana gelen hasar türlerinin iyi analiz edilmesi ve bu kusurların olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak için doğru önlemlerin belirlenmesi gerekmektedir. Bozulma teşhisi olmadan yapılandırılan uygulamalar, çalışmada istenen sonucu vermeyecektir. Durum teşhis edildikten sonra elde edilen bilgilere göre bir tedavi yöntemi belirlenir. Acil koruma tedbirleri uygulanır, temizlenir, onarılır, gerekli malzeme yenilemelerini yapılır, yüzey koruması için malzemeler uygulanır ve çevresel etkilerden korunan bir ortam yaratılır (Fitzner, 2002, s. 34).

Etkili koruma sağlamak için gerekli görülen; temizleme, sağlamlaştırma ve tamamlama gibi uygulamalar yapılmaktadır. Uygulanabilir tüm yöntemler öncelikle bir pilot uygulama ile test edilmelidir. Sonuçlar onaylandıktan sonra uygulamalar tamamlanmalıdır. Bu uygulamaların olumlu sonuçları, hata teşhisi sonucunda elde edilen bilgilerle paralellik göstermesi ile doğru orantılıdır. İlgili talepler tamamlandıktan sonra izleme ve bakım aşamasına geçilir (Erdem, 2016, s. 38).

İzleme ve bakım, esere uygulanan güvenlik önlemlerinin etkisinin izlenmesi ve periyodik bakımların yapılmasını içeren aşamadır. Bu aşamada hasar teşhisinden elde edilen bilgilere göre uygulanan tedavi yöntemleri etkinliğinin periyodik kontrol edilmektedir. Tedavi taleplerinin olumlu etkisini sürdürmek için uygun koşulların oluşturulması gerekliliğine rağmen, uygulanacak önlemler de bu aşamada açıklanacaktır. Sürekli koruma, iklimik koruma, fiziksel ve kimyasal koruma ve bakım gibi üç önemli temel gereksinim vardır (Erdem, 2016, s. 39).

4.5. Taş Eserlerde Temizlik Yöntemleri

Tarihi taş eser ve yapılar için temizlik işlemleri koruma süreci içinde önemli bir adımdır. Binalara uygulanan koruyucu yöntemlerin genel başarısı, büyük ölçüde temizleme işleminin doğruluğu ve estetik kalitesine bağlı olmaktadır. Temizleme,

çözünür tuzlar gibi yapısal hasara neden olan ürünleri ortadan kaldırdığı ve donatı ve yüzey koruma gibi diğer koruyucu uygulamaların önünü açtığı için, atmosferik etkilere maruz kalmış yapıların korunması için gerekli bir prosedürdür (Normandin ve Slaton, 2015).

Tarihi taş yapılarda kullanılan temizlik yöntemleri, dikkatli, titiz ve profesyonelce yapılmazsa tehlikeli bir süreç başlar. Bu nedenle tarihi taş yapılar için temizleme yöntemlerinin aşağıdaki kriterlere göre özenle seçilmesi önerilmektedir (Fassina, 1994, s. 127).

- Temizleme tekniklerinin tekrar kullanılabilir olmadığı göz önüne alındığında, temizleme yöntemleri seçilirken artıları ve eksileri dikkatlice düşünülerek; planlanmalıdır.
- Temizleme yöntemleri yapıya doğrudan/dolaylı olarak zarar vermemelidir.
- Taş yüzeyinin patinalı yapısı olabildiğince iyi korunmalıdır.
- Yapısal olarak zarar verici faktörlerin (örn. çözünür tuzlar veya biyolojik aktivasyon) neden olduğu yan ürünlerin oluşumu azaltılmalı, kontrol edilmeli veya önlenmelidir.
- Profesyonel çalışanlar tarafından boyama yapılabilir ve temizlik yöntemi profesyonel çalışanlar tarafından kontrol edilmelidir.
- Seçilen temizlik yöntemleri diğer yapı elemanlarını, profesyonelleri veya çevreyi tehlikeye atmamalıdır.
- Uygulamaların yapıda yeni aşınma süreçleri için potansiyel oluşturabileceği ve yöntemin mikro çatlaklar ve aşınma gibi yüzey deformasyonlarını etkilememesi gerektiği tahmin edilmelidir.
- Yanlış veya yetersiz temizleme yöntemi veya yöntemleri yapının kısa sürede tekrar temizlenmesine neden olacaktır.
- Bina çürümelerini etkileyen kirlilik kaynakları belirlenip azaltılmazsa, temizlik tekniklerinin uzun vadeli etkisi azalacaktır.
- Orijinal taş yüzeyin mümkün olan en az hasar ve maksimum koruma ile temizlik çalışmasının yapıldığı yüzeyin farklı alanlarında tam bir estetik denge sağlanmalıdır.
- En uygun yöntem seçilirken taşın kimyasal, mineralojik ve fiziksel özellikleri, yapıya verdiği zarar, yapıya zarar veren faktörlerin nitelik ve niceliği önemlidir.

- Uygun temizleme yöntemine veya yöntemlerine karar verirken, önerilen araçlar ve kimyasal ürünler ve yapılar nokta testine tabi tutulmalı ve etkinlikleri izlenmelidir.
- Temizlik yapılırken yapının özgünlüğü göz önünde bulundurulmalı; tarihi, kullanımı ve yapım teknolojisinin izlerini bozmadan binanın orijinal yapısını koruma için uygun temizleme yöntemlerinin seçilmesi önemlidir.

4.5.1. Su ile Yapılan Temizlik Yöntemleri

Su bazlı temizleme yöntemlerinde, biriken kir tabakaları su ile yumuşatılır ve zımparalanır, bu sayede kir tabakası partiküller halinde yüzeyden uzaklaştırılır. Kontrol edilmesi oldukça zor olan ıslak temizleme yöntemleri basınçlı su ile temizleme, su sisiyle temizleme, buharla temizleme ve ıslak kumla temizleme olarak sınıflandırılır. Su bazlı temizleme yöntemlerinde, kirli alan üzerine kurulu bir yapı ile yukarıdan aşağıya yıkama şeklinde, belirli periyotlara yayılmış ve sistematik aralıklarla temizlik yapılır. Biriken kir tabakası, su ve çeşitli yumuşak fırçalarla kontrollü ovularak yüzeyden uzaklaştırılır. Suyun kontrolünün zorluğu yapı için büyük riskler oluşturur. Su arıtma yöntemleri suda çözünen tuzların hareketine, su penetrasyonuna, su birikmesine ve drenaj sorunlarına, metal takviyeli yapılarda korozyonu tetiklemeye, zor su ve çatlak kontrolüne, çatlama ve su parçalanmasına neden olabilir. Ayrıca taş gözeneklerindeki suyun donma-çözülme döngüsü, temizlik işlemleri sırasında soğuk havalarda taşların bozulmasını hızlandırır (Torraca, 2009, s. 98) (Şekil 4.17).

Şekil 4.17. Basınçlı Su İle Yıkama (Ersen, 2013, S. 6).

Basınçlı Su ile Temizlik: Yüksek basınçta kontrolsüz olarak yapılan temizlik uygulamaları tarihi taş binalar ve taş objeler için uygun olmayan temizleme yöntemleridir. Porozitesi ve su emmesi düşük, tarihi olmayan taş yapılar için kullanılabilir. Yüksek basınçlı suyla temizleme, yumuşak veya hassas taş yüzeyleri aşındırabilir. Çatlak, yırtık, soyulma gibi hasar belirtisi gösteren taşlara uygulanmamalıdır. Düşük basınçlı suyla temizleme, yüksek basınçlı suyla temizlemeye göre nispeten kontrollüdür. Uzun çalışma süresine sahip kirli yüzeylerde yavaş hareket eden bir yöntem, suyun taşa nüfuz etmesine neden olur. Bu durum taş yapıların bozulmasını etkiler (Fassina, 1994, s. 128).

Atomize Su ile Temizlik: Bu yöntemde su kirli yüzeylere sis (partikül) olarak püskürtülür ve düşük basınç altında sulanır. Yayma mekanizması, temizlemek için kirli yüzeye belli bir mesafeden (en az 50 cm) püskürtecek şekilde kurulmaktadır. Çok küçük su parçacıkları sis şeklinde havada asılı kalır, böylece kir katmanları mekanik darbe olmadan çıkarılabilir. Uygulama, kirli bir yüzeye doğrudan temasta ve 15C⁰'nin altındaki sıcaklıklarda çatlama, yırtılma ve yarıma riskine neden olabilir. Bu yöntem taş yüzeyde çok az aşındırıcı etkiye sahip olsa da kirli yüzeylerin temizlenmesi konusunda oldukça etkilidir. Bu yöntem, yüzeydeki kiri tamamen temizlemede etkili değildir. Bu yöntemin uygulanması çok zaman ve su gerektirir. Diğer su bazlı

temizleme yöntemlerinde olduğu gibi, su püskürtmeli temizleme de kararsız olabilir. Bu yöntemin risk faktörleri, su penetrasyonu, çözünür tuzların hareketliliği, hasarlı ve gözenekli kaya yapıları açısından dikkate alınmalıdır (Ashurst, 1998, s. 128).

Su Buharı ile Temizlik: Bu yöntem ile mekanik temizliğin zor olduğu engebeli yüzeylerde kirli yüzeylere yaklaşık 0,5 bar basınçta su buharı uygulanabilmekte ve çeşitli yumuşak uçlu fırçalar ile ovalanarak kir tabakası temizlenebilir. Buharın yüksek sıcaklığı, taşlardaki çözünür tuzların hareketini etkileyebilir ve nem sızıntısı ve renk bozulması gibi bozulmalara neden olabilir. Kullanıcı için tehlikeli, kontrolsüz ve risk faktörleri içeren bu yöntem, tarihi eser olmayan kirli yüzeylere uygulanabilmektedir (Fassina, 1994, s. 129).

Sulu Kumlama ile Temizlik: Burada 0,5-3 bar basınçta su ve kum karışımı kirli tabakayı yüzeylere kazınır. Bu yöntemi uygularken aşındırıcı kum kalitesi, tane boyutu, sertlik, su-kum oranı, dağılım mesafesi ile basınç değeri gibi parametrelerin önemli olduğu görülür. Kullanım sırasında tozun olmaması veya azalması kullanıcı ve çevre için bir avantaj da olsa tarihi taş yapılarda çözünür tuzların aktivasyonu, su girişi, bina zemininde su birikmesi, cihazdan suyun uzaklaştırılması gibi faktörler. Bu sınırlı kontrol yönteminin 15 C⁰'nin altındaki sıcaklıklarda kullanılması risk oluşturmaktadır (Fassina, 1994, s. 129).

4.5.2. Mekanik Temizlik Yöntemleri

Küçük El Aletleri ile Temizlik: Bistüri, spatül ve dişçilik aletleri gibi küçük el aletleriyle yapılan mekanik temizlik, yüzeyde tespit edilen kir tabakasını hassas olarak temizler. Tamamen kullanıcı tarafından kontrol edilen bu yöntem, yüzey dekorasyonu, desen gibi detaylar ve hassas yüzeyler arasında biriken kirlerin dikkatlice temizlenmesini sağlar. Temizleme yöntemleri taraklar, çelik fırçalar, zımpara, spiral motorlar çok eski, taş yüzeyinin tamamen tahrip olduğu kontrolsüz mekanik temizleme yöntemleridir (Ersen, 2013, s. 5).

Kumlama ile Temizlik: Temizlik uygulamalarında son beş yıldır ülkemizde test edilip onaylanan kontrollü kum sistemleri gibi olumsuz su etkilerinin teşhis edildiği ve taş yüzeylerin koruyucu durumunun yeterli olduğu durumlarda aşındırıcı olmayan temizlik uygulamalarına izin vermektedir. Kumlama, geçmişte kullanılan yüksek basınçlı kuvars dolgunun neden olduğu yüzey bozulması ve detay kaybı nedeniyle kötü isim yapmış mekanik bir temizleme tekniğidir (Şekil 4.18).

Şekil 4.18. Mekanik Temizleme Uygulaması (Ersen, 2013, S. 6).

Agrega tane boyutunun düşük basınçta özel agregalar ile sertlik, akışkanlık ve basınç kontrolünü sağlayan yeni sistemler ile yüzey erozyonu problemi ortadan kaldırılmıştır. Kontrollü kumlamayla; yüzeydeki taşın sertliğiyle uyumlu ya da daha yüksek sertlik derecedeki 125 μ elek açıklığının altında, genellikle 80-63 μ elek açıklığının arasında bulunan garnet, kalsit, ceviz kabuğu, dolomit, fındık kabuğu, yumurta kabuğu ve mısır koçanı gibi organik agregaların bir atmosfer basınç civarında kontrollü bir şekilde yüzeye püskürtüldüğü sistemleri kapsamaktadır (Ersen, 2013, s. 8).

4.5.3. Kimyasal Temizlik Yöntemleri

Tarihi taş yapılarda kimyasal temizleme işlemleri, yüzeydeki kirin niteliğine ve taşın yapısına göre değişiklik göstermektedir. Kimyasal temizleme yöntemlerinin amacı, yapının içerdiği tuzların giderilmesi veya azaltılması, taşın yüzeyinde biriken kirlerin uzaklaştırılması ve biyolojik bozulma süreçlerinin sakinleştirilmesidir. Temizlik yöntemlerinin kontrol edilebilir ve izlenebilir bir yapıya sahip olması, çevreye ve kalifiye işçilere risk oluşturmaması önemlidir (Şener, 2020, s. 80).

Kimyasal temizleme yöntemlerinin uygulamaları bilimsel referanslara dayalı analizlere göre yapılmaktadır. Öncelikle cephedeki kirler net bir şekilde tanımlanmakta; yüzeyin fiziksel durumu, cephenin tahribatı teşhis edilmektedir. Kimyasal temizlik söz konusu olduğunda, temizlenecek malzemenin cinsinin belirlenmesi de önemlidir. Temizliğin amacı sadece dış cephedeki kirliliği gidermek değildir. Yöntemi uygularken cepheyi ve patinayı oluşturan malzemenin kimyasal ve fiziksel önlemlerden zarar görmemesi için dikkatli çalışılmalıdır. Teşhis aşamasından

sonra yüzeye uygun bir temizlik seçilir ve uygulama aşamasına geçilmektedir (Kaçmaz, 2020, s. 35).

4.5.4. Biyolojik Temizlik Yöntemleri

Çok yaygın bir uygulama alanı bulamasa da “biyolojik temizleme” teknolojisi bir yenilik olarak görülmektedir. Üre ve gliserolün eklendiği kil kompreslerle temizleme girişimleri, 1970'lerden kalmadır. Alg bazlı mermer yüzey lekelerini ve yeraltı mermer parçalarını *Trametes versicolor* tipi bir mantardan elde edilen enzimlerle temizlemeyi amaçlar (Konkol vd., 2009). Ancak hepsi küçük nesneleri veya sınırlı yüzeyleri temizlemek için kullanılıyordu; Mimari yüzeylere büyük ölçekli uygulamalar yapılmamıştır (Şekil 4.19).

Şekil 4.19. Biyolojik Temizleme (Ersen, 2013, S. 6).

Atmosferik kirleticiler çeşitli mikroorganizmalar kullanılarak temizlenebilir. Sürekli araştırılan cephe temizliği alanında mekanik ve kimyasal temizleme yöntemlerine alternatif olabilecek, ucuz ve kirletici olmayan, kabul gören ve ilgi duyulan bir yöntemdir. Bu yöntem, bakterilerin yüzeye yapışmasını sağlayan bazı özel jeller kullanır. Bu jel, bu jeli oluşturan bakteri süspansiyonu ve toz bileşikleri içerir. Jel yüzeye uygulanır, yumuşayan siyah tabaka ıslak bir pamukla çıkarılır. Uygulama sonunda bölge temiz su ile temizlenir ve bakteriler yüzeyden uzaklaştırılmaktadır. Yöntemde kullanılabilen mikroorganizmaların enzimleri, kirleticileri başka bir zararsız ürüne dönüştürür. Kontaminasyona uygun bakteriler kullanılır ve bakteri aktivitesine uygun ortam koşulları oluşturulur. Yüzeydeki kirin niteliğine göre uygulama süreleri

ve miktarı değişebilmektedir. Karbonat, nitrat ve sülfat bazlı hava kirliliğinin temizlenmesinde etkili malzemelerdir (Şenol, 2017). Tüm temizleme yöntemlerinde olduğu gibi, mikroorganizmaları içeren temizlik uygulamalarının geliştirilmesinde de araştırma ve geliştirme sürekli güncellenmektedir.

4.6. Taş Eserlerde Sağlamaştırma

Sağlamaştırmanın temel amacı, taşın bozulmasını mümkün olduğunca azaltmak veya durdurmak, taşın fiziksel özelliklerini iyileştirmek, taşın farklı iklim koşullarına karşı direncini arttırmaktır. Kimyasal koruma maddeleri ile çevre şartlarının iyileştirilmesi ve binaların korunması mümkündür. Zararlı etkenlerin başka yollarla önlenmesinin mümkün olmadığı durumlarda kimyasal maddelerle koruma kullanılmaktadır (Tulgar, 2007, s. 10).

Sağlamaştırma, mekanik olarak zayıflamış, yüzeyini kaybetmiş veya çeşitli nedenlerle hasar görmesi muhtemel parçaların mekanik özelliklerini iyileştirmek ve bu parçaların sabitlenmesini sağlamak için taşların yüzeyine derinlemesine emprenye edilmesi işlemidir. Sonuç olarak, takviyeli malzemenin mekanik özellikleriyle kimyasal aşınma direnci iyileştirilir ve gözeneklilik ve su emilimi azalır. Güçlendirme değerine ek olarak, sertleştiricinin taşla uyumluluk, nem transferi üzerindeki etkileri, taş gözenekliliği üzerindeki etkisi, uzun süreli dayanıklılık, penetrasyon derinliği ile görünümü için bazı temel gereksinimleri de karşılaması gerekir (Öztürk, 1992, s. 54).

Sağlamaştırma, teşhis, temizleme, ön sağlamaştırma, güçlendirme, yüzey koruma ve bakımı içeren bir dizi işlemin parçasıdır. Uygulamaların en az 10 yıl sürmesi beklenir ve yapının periyodik bakım programlarında dayanıklılık yönetimine bağlı olarak yüzey korumasının değiştirilmesi ve yenilenmesi gerekecektir. Sağlamaştırıcıların, uygulama özelliklerinden bağımsız olarak karşılanması gereken temel performans gereksinimlerine sahiptir. Taş sağlamaştırıcıları için performans kriterlerinin yılların tecrübesinden sonra belirlenmesi, önerilen donatıların değerlendirilmesini ve seçimini kolaylaştırır. Çeşitli araştırmacıların etkili bir sağlamaştırma uygulamaları için kriterler aşağıdaki gibidir (Öztürk, 1992, s. 26; Öztürk, 2015, s. 48-49).

- **Sağlamaştırma Etkinliği:** Taş sağlamaştırmanın birincil gereksinimi, aşınmış taşın fiziksel bütünlüğünü ve mekanik özelliklerini kabul edilebilir bir düzeye getirmek ve eski haline getirmektir.

- **Sağlamlaştırılmış taşın dayanıklılığı:** Uygulamadan sonra takviyeli taş, bütün taş kadar dayanıklı olmalıdır. Aksi takdirde kırılan taşın yenisiyle değiştirilmesi tavsiye edilir.
- **Penetrasyon Derinliği:** Taşın ufalanan kısımlarından daha derin kısımlara emilmelidir. Sağlamlaştırıcının nüfuz etme derinliği, taşın gözenekli yapısına bağlı olarak birkaç milimetre ile birkaç santimetre arasında değişmektedir. Bir çalışma, en az 25 mm'lik belirli bir penetrasyon derinliği önerdi.
- **Taş Gözenekliliği:** Sağlamlaştırma maddesi taşın gözenekli yapısına zarar vermemelidir. Sağlamlaştırıcı, taşın gözenekli yapısını aşırı derecede azaltmadan etkilemelidir.
- **Nem transferi:** Takviyeler su buharı geçirgen olmalıdır. Böylece uygulanan taş uygulanarak su buharı ve havanın dolaşmasına izin verilir.
- **Sağlamlaştırıcı ile Taşın Uyumluluğu:** Sağlamlaştırıcının termal ve boyutsal özellikleri ham taş ile aynı olmalıdır. Bu nedenle sıcaklık değişimlerinde çatlak ve erozyon oluşmaz.
- **Sağlamlaştırıcının Görünüm Üzerinde Etkisi:** Sağlamlaştırıcı taşın bileşiminde, renginde ve yansımasında, işlemin başlangıcında veya dış ortamla teması sonrasında taş yüzeyinde film tabakası oluşturmamalı veya renk, dokuya neden olmamalıdır.

5. TİLLO TARİHİ MEZARLIK ALANI RESTORASYON VE KONSERVASYON ÇALIŞMALARI

2018 yılında Batman Müze Müdürlüğü başkanlığı altında başlatılan çalışmalar önce kazı, temizlik daha sonra restorasyon çalışması yapılmıştır. 2021 yılında gerçekleştirilen çevre düzenleme çalışmaları tamamlanarak inanç turizmine kazandırılmıştır. Yapılan çalışma ve uygulamalar aşağıdaki başlıklarda özetlenmiştir (Şekil 5.1,2).

Şekil 5.1. Vaziyet Planı Temizlik Öncesi

Şekil 5.2. 2018 Yılı Temizlik Öncesi Tillo Tarihi Mezarlık Genel Görünüm

5.1.Yapı Malzemelerin İncelenmesi

Mezar taşlarına bakıldığında “Kireç Bileşimli Kalker Taşı” olduğu tespit edilmiştir. Bu tespit kapsamından hareket edilerek; malzemenin hassasiyeti dikkate alınması ve uygun müdahale yöntemi belirlenmesi önemlidir.

Mezarlar toprak üstünde görünürde olan ayak (şahide), baş (şahide), 2 pehle ve kısmi mezarlarda ‘sanduka’, toprak altında görünürde olmayan düzgün bir kompozitle ayakta durmasını sağlayan ‘kaidelerden’ oluşmaktadır. Mezarları kaide oturtulması sureti ile pehle ve şahide taşların bir arada tutturularak kaideyle yatak oluşturulmuştur. Şahide ve ayak birleşim yerlerine cas harç kullanılarak kenetlenmesi güçlendirilmiş;

sandukanın da konulması ile pehle taşların yana açılmasını engelleyici görev sağlanmıştır.

Mezarlık alanda moloz taşlarla örülmüş set duvar olarak kullanılan yapının bağlacı olarak ‘cas harcı’ kullanıldığı tespit edilmiştir. Orta mezarlıkta toprak üstünde ve kazı sonucu çıkan duvar temelleri oluşturduğu, oluşan duvarda yapı bileşeni olarak moloz taş ve bağlayıcı ‘cas harcı’ kullanılmıştır.

5.2.Mezar Taşları, Yapı Kalıntılarında Gözlenen Bozulmalar ve Sorunlar

5.2.1. Mezar Taşlarında Görülen Bozulmalar

Fiziksel bozulmalar: Mezarlıkta tahribatlar zamanla geçirdiği sarsıntı (deprem) ve yıkılmalara bağlı olarak bünyesinde statik sorunlar meydana getirmiştir. Mezar taşında düşme, kırılma ve eğilme oluşmuştur. Sandukalı mezarlarda üst kapağın verdiği ağırlık ve basınç kuvveti sonucu sanduka mezarının sağında ve solunda bulunan pehle taşın yan yatması sonucu mezarda statik sorunlar oluşmuştur (Şekil 5.3,4).

Şekil 5.3. Güney Cephe'deki Mezarlıkta Görülen Fiziksel Bozulma Örneği

Şekil 5.4. Orta Alandaki Mezarlıkta Görülen Fiziksel Bozulma Örneği

Kimyasal Bozulmalar: Isı ve nem değişimine bağlı etkenler, havadaki asit ve bazik gazlar yağmurun etkisiyle taşın yüzeyine yapışması, reaksiyona girip taşı eritmesi ve renk değiştirmesi (Şekil 5.5).

Şekil 5.5. Kimyasal Bozulma Görülen Mezar Örneği

Biyolojik Bozulmalar: Suyun içinde eriyik haldeki inorganik kalsiyum karbonatın canlı türleri saçak ve kazık köklü bitkilerin yeşermesine ve buna bağlı taşlarda aşınma ve renkte değişim gibi etkiler yaratması. Nem etkisiyle taş yüzeyinde ‘ liken, alg ’ oluşumun görülmesi (Şekil 5.6).

Şekil 5.6. Biyolojik Bozulma Görülen Mezar Örneği

Mezar taşlarında oluşan bozulmalar: doğa olayları, (yağmur, rüzgâr, don vb.) atmosferik durumlar (kükürt dioksit, karbon dioksit, azot dioksit) ve gece gündüz sıcaklık farkının oluşması taşlarda fiziksel, kimyasal ve biyolojik bozulmalar oluşturmaktadır.

Kaidelerde Görülen Sorunlar: Mezarın bütünleyici parçaları ayak-baş şahide ve yan taşı (pehle) taşlarına kanal görevi sağlayarak taşların ayakta tutmasını sağlayıp taşların dengeli bir profil görünümü vermektedir.

Kaidelerde görülen başlıca bozulma ve tahrip: Toprağın çökmesiyle kaidelerin yerlerinden çıkıp statik durumun bozulması, taşıyıcı görevinden dolayı üstüne binen mezar taşlarının basınç ve ağırlığından kırılıp parçalanması, mezarların yıkılması veya çökmesiyle kaidelerin alınıp farklı amaçla kullanılması.

5.2.2. Duvarda Görülen Bozulma

Mezarlıkta set duvarı, zeminde bir iç duvar kalıntısı ve kazma sonucu oluşan duvar temel kalıntıları bulunmaktadır. Set duvarı mezarlığın batı tarafında yer alır ve mezarların düştüğü tepeyi desteklemek için bir istinat duvarı olarak kullanılmıştır. Yığma sistemle örülmüş duvarlarda, çoğunlukla statik veya dinamik yükler nedeniyle oluşan, gövdeyi oluşturan malzemenin zamanla hasar gördüğü ve kaybolduğu birim eleman veya kütle düzeyindeki kayıplardır. En yaygın olarak yığma örgünün bir tarafındaki elemanların kaybı olarak görülen bozulma, düşey ekseninden sapma sorununun bir ileri seviyesi olarak ifade edilebilir. İç kısımdaki duvarların üst tabakasının kalıntılarının ve kalan ana yapının bulunmaması sorunlarını göz önünde bulundurulursa, harç boşalması ve taş kaybının söz konusu olduğu görülür.

5.2.3. Sütunlarda Görülen Sorunlar

Mezarlığın yapısal bir parçası olan sütunlar, mezarlık dışında hasarlı, desteklerinden kırılmış ve bir sütun ikiye ayrılmış şekilde parçası bulunmuştur. Sütun üzerinde bir kubbe olduğu sütunun üst kısmındaki geçişlerden anlaşılmaktadır. Ancak belge ve arşiv bilgisi eksikliğinden dolayı şekli bilinmediği için konu ele alınmadı.

5.2.4. Restorasyon İlkelerine Uymayan Müdahaleler ve Açtığı Sorunlar

Tillo Tarihi Mezarlıktaki mezarlar sahiplerinin kopan parçaları bir araya bütüncül parça haline getirebilmek için çimento bazlı harç kullanılmış; mezar taşları yapıştırılmıştır. Bu durum da mezara tuz yüklemesine neden olup, uygunsuz müdahale yöntemi saptanmıştır. Taşların birbirlerinden ayrılmasını engelleyebilmek için demir kenet kullanılmış; mezar taşına korozyondan gelen pas izi ve demirin vermiş olduğu genişlemeden dolayı taşa açılmalar meydana gelmiştir. Çelik levhaların vidalama tekniğiyle kullanılarak taşların ayrılması engellenmiş, bunun neticesinde mezarda deliklerle yapıya uygun olmayan görünüm sağlanmıştır.

5.2.5. Köklü Bitkiler, Muhdes Müdahale ve Eklentilerin Açtığı Sorunlar

Bitkisel oluşumlar, uzun köklerin yardımıyla yapı malzemelerini tahrip eder, hendeklerin çatlaması ve çökmesi gibi inşaat sorunlarına neden olur, Duvarın derzleri arasındaki harcın gevşemesine ve duvarın taşlarının kırılmasına katkıda bulunur. Bu nedenle mezarlık alanında tahribatı hızlandıran bitki ve bitki köklerinin temizlenmesi gerekmektedir. Mezarlık alanında yoğun olarak sumak ağacının etkileri görülmektedir. Sumak ağacının geniş yayılımı, mezarın alttan kalkmasına neden olmuştur. Badem ve

incir ağacının etkilerini mezarda görölmek mümkündür. Özellikle de orta mezardaki incir ağacı geniş yer kaplamakta ve köklerin mezarları devirerek; duvarın parçalamıştır. Muhdes eklentinin orta mezarlıktaki elektrik direği ve zeminde bulunan betonun mezarlıkta kaldırılması gerektiği söylenebilir. Mezarların üstünü kapatan demir kafeslerin kaldırılması gerektiği kurul onayın verdiği karar doğrultusunda hareket edilmiştir.

5.2.6. Vandalizm

Mezar taşlarında ciddi hasar meydana gelirken, insan faktörünün taşlara Vandalizm'in olduğu belirlendi. Mezar taşlarının sağlam ve statik yapısının ortadan kalkması, çarpma nedeniyle mezar taşlarının sökülmesi ve kırılması, kırılan parçaların farklı yerlere taşınması ve geçersiz mezarlarda toplanması için kullanılmış, orta mezarlıkta iç duvarın boyutu küçültülmüş, taş ve harç ortadan kalkmış, taşlar niteliksiz mezarlarda kullanılmıştır.

5.3. Koruma ve Onarım Uygulamaları

Yapılan koruma ve onarım çalışmaları Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kuruluna sunularak onaylanmıştır. Yapılan uygulamalar kurul tarafından onaylandığı rapor çerçevesinde gerçekleştirilmiştir.

5.3.1. Yabancı Otların Temizliği, Toprak Tahliye Çalışmaları

Mezar tespiti yapmak, uygulama alanları oluşturmak ve yabancı otların taşlara vermiş olduğu zararlardan dolayı çim ve orak biçici aletler kullanılarak alan temizliği yapıldı. Toprağa gömülü olarak bulunan nitelikli mezarların yüzeye çıkarılması, kırık parçaların topraktan çıkarılması ve kot seviyelerinin eşitlenmesi için yüzeyden 10 cm derinliğe inilmiş ve toprak tahliyesi yapılmıştır (Şekil 5.7-9).

Şekil 5.7. Çalı ve Otların Mezarlık Alanındaki Temizliği

Şekil 5.8. Sumak Ağaçların Alandan Temizlenmesi ve İlaçlanması

Şekil 5.9. Toprak Seviyesin Düşürülmesi ve Tahliyesine İlişkin Çalışma

5.3.2. Köklü Bitkiler, Muhdes Müdahale ve Eklentilerin Açtığı Sorunların Ortadan Kaldırılması

Mezarlığın doğu tarafındaki sumak çalıları balta ve testere ile kökünden sökülüştür. Orta mezarda bulunan incir ve badem ağaçları mekanik aletlerle kökten kaldırma işlemi yapıldı. Yabancı otların, sumak ve incir ağaçlarının ve yabancı otların yayılmasını önlemek için bir tür herbisit (yabani ot öldürücü) kullanılmıştır. Orta mezarlıktaki elektrik direği kaldırıldı (Şekil 5.10,11).

Şekil 5.10. Güney Cephedeki Temizlik Öncesi-Sonrası Durumu

Şekil 5.11. Kazık Köklü Bitkilerin ve Muhdes Yapıların Temizliği Öncesi-Sonrası Durumu

5.3.3. Duvarda Uygulanan Restorasyon Çalışmaları

Set Duvar; örgüde izlenen birim eleman ve kitlesel kayıplardan, yığma örgünün genel strüktürel performansını etkileyecek düzeyde olanları sağlamlaştırma amacıyla onarıldı. Bu çerçevede değerlendirilen kayıplar, mümkün olan yapı bölümlerinde yerlerine boşluğa uygun boyut ve formda, özgün örgüdekiyle aynı cins moloz taş(kalker) eleman konularak, 'örgü-dolgu harcı' kullanılarak onarılacaktır. Birim taş elemanın tümüyle yenilenmesinin mümkün olmadığı veya iki birim eleman

arasındaki kayıp- boşluğun yeni bir birim eleman ile tamamlanamayacak kadar dar olduğu durumlarda onarım 'imitasyon harcı' kullanılarak yapıldı. Hasarlı bölüm, mevcut / özgün örgü ile aynı malzeme ve fiziksel özellikte yeni birim elemanlar (taş) kullanılarak, özgün örgü tekniği ve derz düzeni takip edilerek yeniden örülecektir. Onarımın tamamlanmasının ardından yukarıdaki maddelerde tarif edilen; derz dolgu ve uygulamaları yapıldı (Şekil 5.12-14).

Şekil 5.12. Set Duvarının Onarılması

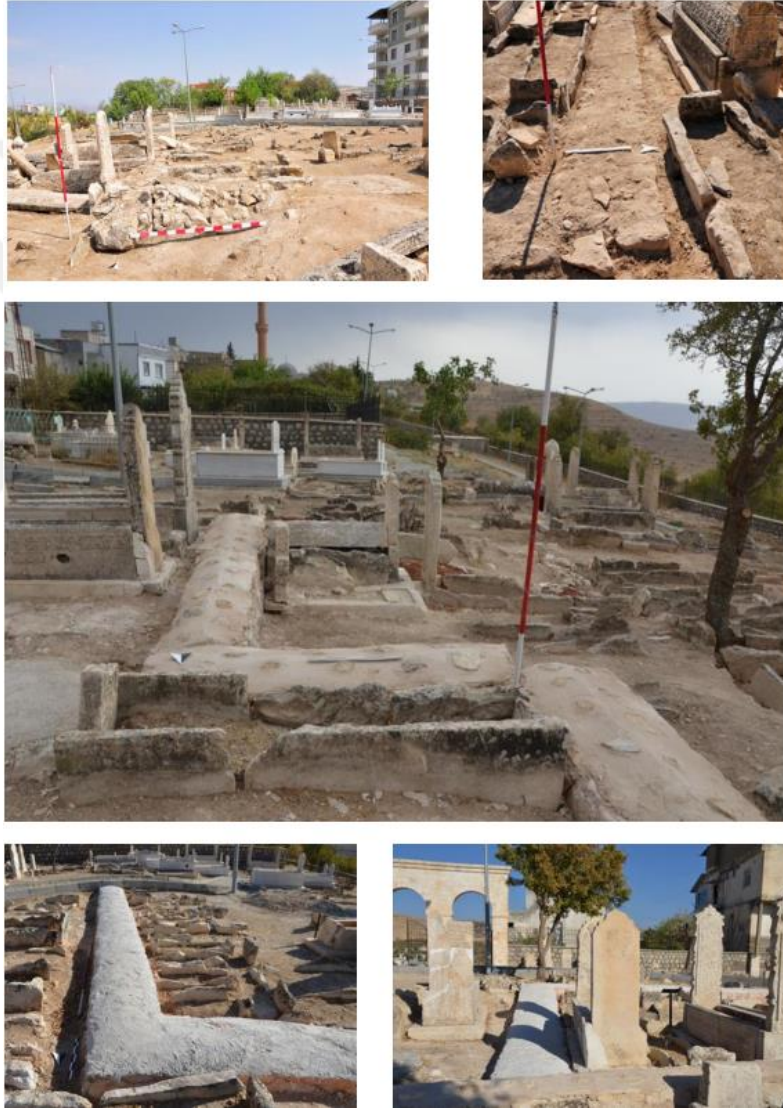
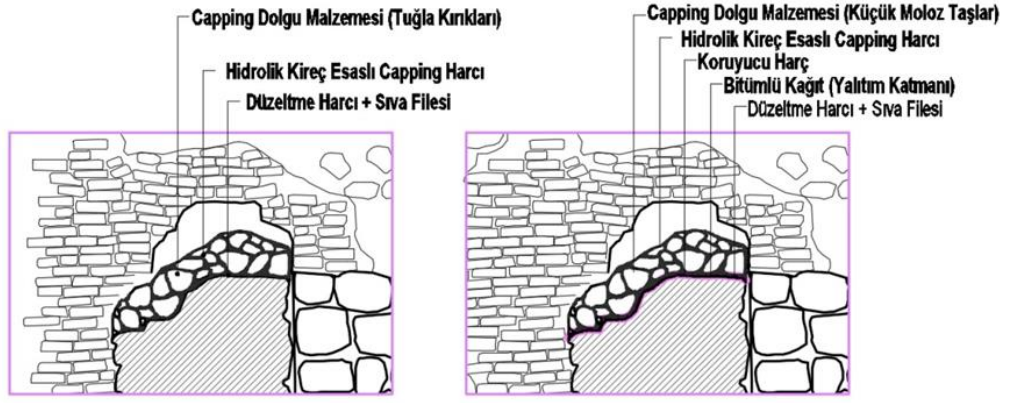
Şekil 5.13. İç Duvarların Restorasyon Uygulama Çalışmaları

Şekil 5.14. Set Duvarının Restorasyon Öncesi-Sonrası Durumu

İç Duvar (Capping – Harpuşta) Yapılması: Öncelikle duvar / üst örtü üst yüzeyindeki daha önce yapılmış olan Muhdes uygulamalar ile çimento bağlayıcı tüm imalatlar itina ile sökülerek kaldırıldı. Muhdes ve niteliksiz uygulamaların sökülmesini takiben yüzeylerde bitki ve toprak temizliği yapılacak, temizlenen yüzey yıkanarak tozdan arındırılacak ve hidrolik kireç bağlayıcı harç¹ ile yalıtımlı veya yalıtımsız koruyucu katman (capping - harpuşta) uygulaması yapıldı (Şekil 5.15).

¹ Örgü / Dolgu Harcı: 1,5 ölçü hidrolik kireç ve kaymak kireç, 2 ölçü yıkanmış dere kumu / kireçtaşı kırığı (iri taneli; 2 mm elek altı), 1 ölçü tuf tozu ve ¼ ölçü tuğla kırığı kullanılmıştır.

Şekil 5.15. İç Duvar Capping – Harpuşta Uygulama Öncesi-Sonrası

5.3.4. Mezar Taşlarında Yapılan Uygulamalar

Fotoğraflama ve Numaralandırma; Mezarlık alanı içinde tespit edilen nitelikli tüm mezarların ilk, son ve uygulama çalışmaları fotoğraflanıp belgelendirildi,

mezarların numara verilerek mezara ait olan parçaların karışması ve sökümün kontrollü bir şekilde sağlanması yapıldı.

Mezarların Yerinden Kaldırılması; Mezarların statik durumların bozulması, kırılma, göçme ve kaidelerde deformasyon bağlı mevcut yerinden kaldırılıp onarımdan sonra eski yerlerine uygun profille sağlanmış olundu. Bu aşamada numaralı mezar taşların caraskal ve tahta sedye yardımı ile taşın etrafını strafor ve jeotekstil bezle sarılarak kaldırılıp uygun zeminde geçici muhafazası sağlandı. Yapılan uygulama kaide onarımı gerektiren ve statik durumu bozulmuş mezarlarda gerçekleştirildi (Şekil 5.16).

Şekil 5.16. Mezar Taşların Straforlu Tahta Sedyeye İle Kaldırılması ve Taşınan Mezarların Numaralandırılması

Kaide Onarımında Yapılan Uygulamalar; Mezarlar farklı boyut ve genişlikte olmalarından dolayı kaidelerde mezarların boyut ve genişliğine göre ayarlanıp, pehle ve şahide taşının girdiği kanallar dikkate alınıp ölçülüp uygulama geçilmiştir. Kaidesi olmayan veya kırılmış- deformasyona uğramış mezarlara kaide sağlanması için uygun malzeme ve bileşende Kalker (kireç taşı) Taşı kullanılması esas kılındı. Mezar kaidesinin sertliği ve derecesi öğrenilerek ‘Midyat Taşı’ sipariş edilip mezarların genişliği ve uzunluğu ölçülüp kesimi yapıldı. Bu uygulamada şahide ve pehle taşın oturması için kanal açılması yapıldı. Kaidelerin zemine oturtulması için kot seviyesi düzleştirilip hidrolik kireç bazlı Örgü /Dolgu Harcı kullanılarak kaidenin zemine ve mezar taşına yapışması sağlanmış oldu. Kaidesi deformasyona uğramayan ve bütünlük sağlayan mezar kaideleri zemin seviyesi düzeltilip, alta çöken veya yüksekte kalan toprak alınıp, işlevini yitirmiş harcın kaldırılıp yerine hidrolik kireç bazlı Örgü / Dolgu Harcı kullanılarak kaidenin zemine yapışması sağlanıp, kaidenin teraziye gelip düzün profil verilmesi sağlanmış oldu (Şekil 5.17,18).

Şekil 5.17. Deformasyona Uğrayan Veya İşlevselliğini Yitiren Kaideler, Kireç Taşıyla Benzer Plan, Form ve Ölçüde Yenilenmesi

Şekil 5.18. Kaide Mezar Taşların Yenilenmesi Öncesi-Sonrası

Mezar Taşların Tümleme ve Sağlamaştırma; Mezar taşların bütüncül olarak bir araya getirip ve kopan parçaların eksik olan yerlere tamamlamak, statik durumun sağlanıp mezarların ayakta kalmasını sağlamak, mezarı oluşturan kaide, pehle, şahide ve sandukanın bir arada bütüncül olarak sağlanması için restorasyon ilkelerine uygun sağlamaştırma ve yapıştırma yapıldı. Yapılan restorasyon uygulaması sırala öncelikli kopan parçaların bir araya getirilmesiyle başladı bu uygulamada; Taşların kopan her iki yanı toz ve birikintilerden arındırıldı, kopan parçanın büyüklüğü ve kalınlığına göre ‘ karbon fiber çubuk ‘ kullanıldı, bu uygulama sırasında çubukların iki taş yüzeye kaynaşması için ‘elmas uçlu darbesiz matkap’ kullanılarak iki yüzeyde (1 cm çapında)

oyuk açıldı, açılan oyuklara yerleştirilen (1cm çap. 12 cm uzunluğunda ortalama taşın ölçüsü dikkate alınarak) karbon fiber çubuklar taşa tutunması için epoxy² (reçine + sertleştirici + aerosil) kullanılarak çubuğun sabit kalması sağlandı, daha sonra iki yüzeyin ortasına epoxy (reçine + sertleştirici + aerosil) tutkal sürülerek taşın bir araya gelmesi sağlanmış olundu. Yapıştırma sırasında taşmaların en aza indirmek için aerosil kullanılıp yapıştırıcının akışkanlığı en aza indirildi, 24 saatlik kuruma dikkate alınıp bir araya getirilen taşların sabit kalması için içkence(sıkıştırıcı) yardımı ile iki taşın arasına taşa zararın engellenmesi için strafor kullanılarak taşın profilinde ve yüzeyinde bozulma engellenmiş olundu.

Mezarı bir araya getiren bütünleyici parçaları (kaide, şahide, pehle ve sanduka) bir arada tutturmak, düzgün profil sağlanması için kaide kanallarına, şahide altına, pehlenin şahide ile birleşim yerine ve sandukanın pehle ile oturduğu kısımlara epoksi; şahide-pehle taşına ise karbon fiber çubuk kullanılarak mezarın dağılması engellenmiş ve bir bütün olarak ayakta kalması sağlanmıştır (Şekil 5.19-30).

Şekil 5.19. Taşların Sağlamlaştırma ve Bir Araya Getirilmesinde Kullanılan Epoksinin Orantılanması

² Epoksi hazırlama oranı, Reçine (10mg, sertleştirici (4 mg) ve aerosil (3 mg) şeklindedir.

Şekil 5.20. Darbesiz Matkapla Dübel Açılması

Şekil 5.21. Karbon Fiber Çubuk + Epoksi Kullanılması Uygulaması

Şekil 5.22. Kopan İki Parçanın İki Taraftan Açılan Dübellerle Bütünleştirilmesi

Şekil 5.23. Kırık Mezar Taşlarının Bir Araya Getirilmesi

Şekil 5.24. İşkence Aleti İle İki Taşın Sabitlenmesi

Şekil 5.25. Şahide Altının Ölçülmesi

Şekil 5.26. Ölçülen Altın Darbesiz Matkapla Delinmesi

Şekil 5.27. Şahide ve Kaidenin Birleştirilmesi İçin Kullanılan Karbon Fiber Çubuk ve Epoksi

Şekil 5.28. Darbesiz Matkapla Sütunların Birleşim Yerlerin Delinmesi

Şekil 5.29. Karbon Fiber Çubuk ve Epoksi Kullanılarak İkiye Ayrılmış Sütunların Bir Araya Getirilmesi

Şekil 5.30. İkiye Ayrılmış Sütun Parçaların Birleştirilmesi

Mezar taşlarının temizliği, mekanik yöntemle yapılan temizlik ve kimyasal paketleme olmak üzere iki yöntemle gerçekleşir. Mekanik yöntemde, yapılacak müdahalenin kontrollü bir şekilde yürütülmesi için ve kireç taşının yumuşak yapısından dolayı ilerleme yöntemimiz belirlenmiştir. Taş yüzeyinde oluşan yosun, liken gibi tabaka, taşın koruyucu patinasına inilmeden spatül ve bisturi gibi aletlerle yüzeyden uzaklaştırılmıştır. Plastik fırçalarla taş yüzeyine biriken toprak ve toz birikintileri yumuşak dairesel hareketlerle uzaklaştırma işlemi yapılır, yazı hatların arasına giren birikintiler bambu çubuğu ile temizlenme işlemi yapılarak ilk müdahale örneği gerçekleştirilmiş olundu. b) Kimyasal Paketleme: Taş yüzeyinde oluşan kristalleşme (kireçleşme), kararma, liken ve alg oluşumlu mikrobiyolojik patına sonucu oluşan kararma, bitki kınası, renk solması taşlarda tespit edilmiştir. Yapılacak müdahalenin ‘Ph’ derecesi asittik değerde olmayacak bir müdahale yolu seçilmelidir, Bazik içerikli müdahale yolu izlendi. Tillo Tarihi Mezarlık alanda yapılan müdahale ‘absorblayıcı kirler³ ve absorblayıcı jel⁴ olarak 2 (iki) farklı yöntem kullanıldı.

Uygulamaya başlanılmadan önce lejanta belirtilen bozulmalara lokal müdahale yapıp taşa verdiği tepkime tespit edildi, tepkime sonucu uygulamanın oran ve zamanın ayarlanması sağlandı. İşlem sırasında taş yüzeyin mekanik yöntemle ve fırçayla kabartı kirler alınıp, yüzeyin saf suyla ıslatılıp absorblayıcı kil veya jele yüzeyde 1 cm kalınlık oluşturarak yüzeye sürülür, su kaybının yaşanmaması için

³ Absorblayıcı Kirler, saf su (1 litre), amonyum bikarbonat (20 g), edta (5 g), amonyum karbonat (20 g), nanyonik deterjan (5 g) ve kâğıt tozu içerir.

⁴ Absorblayıcı jel, saf su (1 litre), amonyum bikarbonat (20 g), edta (5 g), amonyum karbonat (20 g), nanyonik deterjan (5 g) ve cmc (karboksil metil selüloz) (200 g) içerir.

streçle sarılarak beklemeye alındı. Süre içinde kısmı gözlem yapıp gidişat takip edildi, Süre geçip kirlerin çözüldüğü anlaşıldı zaman su püskürtme yoluyla kirler uzaklaştırıldı. Taşın içine nüfus eden kimyasal maddelerin saf suyla yıkanıp kâğıt tozuyla yüzeye sürülerek taşın yüzeyinde biriken kimyasal kusturulması sağlanmış olundu, ıslak yüzeyin hızlı kurmasını engellemek için jeotekstil serilip hızlı kuruması durdurulup taşta çatlama ve deformasyon engellenmiş olundu (Şekil 5.31-33).

Şekil 5.31. Likenlerin Bistüri ve Spatula Yardımı İle Mekanik Olarak Alınması

Şekil 5.32. Absorblayıcı Jel Oranlanıp Hazırlanması

Şekil 5.33. Streçle Sarılan Şahidenin Bekleme Sonrası Distile Su İle Arındırılması

5.3.5. Restorasyon İlkelerine Uymayan Müdahalelerin Kaldırılması

Çimento harç kullanılan baş şahide, elmas uçlu keski ve plastik çekiç kullanılarak yerinden çıkarılıp; çıkarılan harcın yerine de epoksi ve içten oyuk açılıp karbon fiber çubuk yerleştirilmiştir. Daha sonra ayrılan baş yerine tekrar yapıştırılmıştır. Demir kenet ve çimento harçla pehle taşın şahide taşına bağlanmasıyla sağlanan uygulamada; çimento harç ve demir kenetler açılan oyuklardan mekanik yöntemlerle çıkarılmıştır. Çıkarılan uygulamaların yerlerine uygun müdahale yöntemi olarak pehlenin kaide ve şahide bağlanması için içten epoksi ve içten oyuklar açılıp yerlerine karbon fiber çubuk kullanılarak bütüncül görünüm sağlanmış olundu.

Çelik levhaların mezarın pehle ve şahide kısmına vidalama yöntemi ile kullanılması, mezarın yapısına uygun olmayan eklenti görünümü vermesinden dolayı; vidalar ve levhalar yerinden çıkarılmıştır. Baş şahideden kopan külahtaki, demir donatılar saplanarak kullanıldığı için; taşın yapısına ve pasın kusmasına sebep olduğu

için çıkarılmıştır. Yerlerine karbon fiber çubuk ve epoksi kullanılarak; taş birleşim yerlerindeki boşluklara da hidrolik kireç+ primal ac33 kullanılarak enjeksiyon yapılmıştır (Şekil 5.35-38).

Şekil 5.34. OK18 Numaralı Mezarda Çimento Harç Ve Demir Kenet Kullanılması

Şekil 5.35. OK18 Numaralı Mezarın Restorasyon İlkelerine Uymayan Çimento Harç ve Demir Kenetin Kaldırılması Sonrası Durumu

Şekil 5.36. KA3 Numaralı Mezarın Çelik Levha Kullanılarak Mezar Taşına Vidalanması Durumu

Şekil 5.37. KA3 Numaralı Mezarın Restorasyon İlkelerine Uymayan Çelik Levhaların Kaldırılması Sonrası Durumu

Kireç Taşıyla Tümleme ve Dolgu Enjeksiyon Harç Yapılması; Mezar taşlarında görülen kırılma veya eksik parçaların dolgu⁵ veya enjeksiyon harçla⁶ doldurularak taşın birleşim yerleri güçlendirilip, su veya bitkisel oluşumların verdiği zararlar engellenmiş olunup ve estetik bir bütünlük sağlanmış olundu. Mezar taşların birleşim yerlerinin (pehle, şahide ve kaide) açıkta olan kısımları ve yapıştırılan kısımların su izolasyonunun sağlanması için hidrolik kireç bazlı harç kullanıldı.

⁵ Dolgu harç, hidrolik kireç, taş tozu, dispersiyon k9 ve su içerir.

⁶ Enjeksiyon harç, hidrolik kireç, dispersiyon k9 ve saf su içerir.

Mezarda kopan eksik parçaların mezarın estetiği bozulmadan kireç taşı kullanılarak kalıp dolgu yapılmıştır (Şekil 5.39-42).

Şekil 5.38. Harç (Hidrolik Kireç + Dispersiyon K9 + Saf Su) Kullanılarak Çatlak ve Eksik Parçaların Tamamlanması

Şekil 5.39. Mezarların Eksik Olan Yan, Baş ve Ayak Taşlarının Mezar Yapısına Uygun Kireç Taşıyla Tümlenmesi

Şekil 5.40. Mezar Taşlarına Harç Kullanılarak Dolgu Yapılması İşlemi, Restorasyon Öncesi-Sonrası

Şekil 5.41. Yan ve Baş Taşı Eksik Olan Mezarın Kireç Taşıyla Tümleme Öncesi ve Sonrası

5.3.6. Sütunların Ayağa Kaldırılması ve Yapılan Uygulama

Mezarlık alanının kuzeyinde bulunan yapı elemanı 4 kaide ve 4 sütundan oluşmaktadır. Sütun kaideleri toprak altına gömülmüş ve sütunlar kaideden ayrılmış şekilde yere düşmüş vaziyete duruyorlardı, bir sütun ikiye ayrılmış şekilde bulundu. Yapılan uygulamalar öncelikli olarak kaidelerin toprak altından çıkarılmasıyla başladı, kaidelerin toprakla sağlam bir bağ kurması için hidrolik kireç bazlı harçla

güçlendirilirdi. İkiye ayrılan sütun, karbon fiber çubuk + epoksi bazlı yapıştırıcı kullanılarak bir araya getirildi. Caraskal ve insan elli ile kaldırılan sütunlar, kaide yaklaştırılıp yapıştırmak sureti ile kaide ve sütun altları bir araya getirmek için epoksi bazlı yapıştırıcı kullanılarak bir araya getirilmesi sağlandı. Sütunlara uygun profil ve biçim verilip uygulama işlemi tamamlanmıştır.

Şekil 5.42. Şeyh İbrahim'in Eşi Ayşe Hanımın Kabri Restorasyon Öncesi Genel Durumu

Şekil 5.43. Şeyh İbrahimin Eşi Ayşe Hanımın Kabri Restorasyon Sonrası Genel Durumu

Şekil 5.44. OK6 Mezarının Restorasyon Öncesi Genel Durumu

Şekil 5.45. OK6 Mezarı Restorasyon Sonrası Genel Durumu

Şekil 5.46. Şeyh Ethem'in Kabri'nde Restorasyon Öncesi Genel Durumu

Şekil 5.47. Şeyh Ethem'in Kabri Restorasyon Sonrası Genel Durumu

Şekil 5.48. Zeynep Hanım'ın Mezarında Restorasyon Öncesi Genel Durum

Şekil 5.49. Zeynep Hanım Kabri'nde Restorasyon Sonrası Genel Durum

Şekil 5.50. Güney Alanı 3 Numaralı Mezar'ın Restorasyon Öncesi Genel Durumu

Şekil 5.51. Güney Alanı 3 Numaralı Mezar'ın Restorasyon Sonrası Genel Durumu

Şekil 5.52. Baldaken Ayağı Restorasyon Öncesi-Sonrası Durumu

5.3.7. Önleyici Koruma Çalışmaları

Mezar taşları ve sütun yüzeyinin dış etkenlerin verdiği aşınmaları ve taş yüzeyinde oluşacak biyolojik bozulmaları (liken ve alg) engellemek için taşın yüzeyine sertlik verip gözenekli boşluklar doldurulup sentetik saydam koruyucu tabaka sağlanmıştır. % 3 lük (Dispersiyon K9 + Su) çözeltisi veya Nano Hidrolik Kireç+Etil alkol % 3 lük çözelti (Calosil E25) hazırlanıp taş yüzeye nüfus ettirilmiştir. Mezarın iç kesiminde bulunan topraklı kısma beyaz mucur taşı dökülerek topraktan gelen nem ve biyolojik etkenler taşın yüzeyine etkisi indirgenmiş olmuştur.

6. TİLLO TARİHİ MEZARLIK ALANININ İNANÇ TURİZMİNE KAZANDIRILMASI VE ÖNERİLER

Turizm, merak etmekle başlar. Gezme, görme, dinlenme, öğrenme, yeme-içme ve eğlenme gibi eylemsel kavramlar, turizmdeki hareketi tetikleyen unsurlardan bazıları olarak değerlendirilmektedir. İnsanlar, kendi bilişsel, fizyolojik veya duysal ihtiyaçlarını gidermek ve doyuma ulaşma olgusunu gerçekleştirebilmek için turizm aktivitelerine yönelmektedirler. Bu aktiviteler, dünyadaki birçok bölgede, farklı kültürel yapı ve coğrafi ortama bağlı bir şekilde insanların aidiyet duygusuyla yakından ilişkili olan mekanların yanı sıra kültürel veya doğal farklılıklara yönelme şeklinde gelişen önemli sosyoekonomik bir aktivitedir. Buradan anlaşılacağı gibi insanların aidiyet duygusuyla ziyaret ettikleri mekânlar, inanç turizminin temelini oluşturan kutsal mekânları ifade etmektedir. İnanç turizmi bakımından herhangi bir mekanı çekici hale getiren temel unsurlar, beşeri veya semavi inanç önderlerinin yaşamış oldukları, ziyaret ettikleri, önemli diyalog ve toplantıları gerçekleştirdikleri yerlerin olmasının dışında bu dünyadan göç etmelerinin ardından defnedildikleri yerler şeklinde de sıralana bilinir. Bu mekânlar, mezar, anıt mezar, türbe, kilise, cami, sinagog veya tapınak gibi genellikle inanç sistemlerinin düşüncelerini yaymış oldukları sembolik yapılardır.

İnanç turizmindeki temel yapı taşlarını yukarıda belirttiğimiz bu yapılar oluşturmaktadır. Türkiye, doğal, tarihi ve kültürel değerleriyle hemen hemen birçok turizm türüne ev sahipliği yapma potansiyeline sahiptir. Coğrafi konum olarak, eski dünya karalarının kesiştiği, doğuyla batı medeniyetlerinin birbirlerinden etkilendiği, farklı kavimlere, devletlere ve imparatorluklara ev sahipliği yapmış olan ve bütün bu tarihi derinliklerin izlerini taşıdığı görülen çok sayıda kültürel miras barındırmaktadır. Söz konusu mirasların başında da inançsal zenginlik ve değerler gelmektedir. İnanç, insanların saadet ve huzuru için konulan dinî hükümlere inanarak yaşamak demektir. Geçmişten bugüne kadar kişinin farklı dini inançları sonucunda birçok dini değer ve eser ortaya çıkmıştır. Günümüzde insanların dini değerleri veya inandıkları eserleri ziyaret ederek dini görevlerini yerine getirme isteği inanç turizminin gelişmesine katkı sağlamakta, turizm olgusunda dini ve inanç yönünü öne çıkarmaktadır (Adak, 2018, s. 22). Dini amaç, tarihin her döneminde insanları seyahat etmeye iten önemli bir faktördür. İnsanlık var olduğundan beri bir yaratıcıyı, yaratılış sebebini aramak, çevresinde olup bitenleri anlamaya çalışmak için uzun ya da kısa yolculuklar

yapmıştır. Arkeolojik kazılarda bulunan kutsal alanlarla tahmini yapım süreleri, binlerce yıl önce insanların dini duygu ve inançları için bir araya geldiklerini, ibadet ve inşa ederek dini görevlerini gerçekleştirdiklerini göstermektedir (Olca ve Albuz, 2015, s. 4). Mekânsal anlamda dünyada insanların yaşadığı her yeri kapsadığı görülen inanç turizmi, insanlığın ortaya çıkışından bugüne kadar insanlığın tüm din ve inançlarıyla ilişkilidir. Bu nedenle en eski turizm türlerinden birisi olarak inanç turizmi, tarihin tüm süreçlerinde karşımıza çıkan bir olgudur. Bununla birlikte geçmişten günümüze en hızlı gelişim gösteren turizm biçimleri arasındadır.

Türkiye inanç turizmi açısından oldukça zengin bir potansiyele sahiptir ve ülkemizde ziyaret edilecek pek çok kutsal yer, eser ve dini öge bulunmaktadır. Söz konusu eserler yalnızca İslam dinine ait olmayıp diğer dinlere de ait birçok eser bu coğrafyada barındırmaktadır. Nitekim bunları, bugün mevcut olan veya bugün yaşamayan tüm inanç ve dinleri simgeleyen dini mekanlar (mezar, türbe, tapınak, cami, sinagog, kilise gibi), kutsal eşyalar, dini festivaller, dini ayin ve kutlamalar şeklinde tanımlayabiliriz (Doğaner, 2013, s. 91-292).

Siirt şehrinde birçok dini şahsiyet yetişmiş ve yetişen bu şahsiyetlerin de arkalarında bu bölgede birçok eser bıraktığı görülmektedir. Bu nedenle Siirt, inanç turizmi potansiyeli açısından oldukça zengin bir yerdir. Dolayısıyla, bölgenin turizm potansiyelini oluşturmuş olan bilge şahsiyetlerin mezarları, türbeleri başta olmak üzere geride bıraktıkları önemli eserleri bulunmaktadır. Bu şahsiyetler bölgenin ve yörenin düşünsel ve dinsel hayatını önemli derecede etkilemiş ve bugüne kadar gelen birçok yapı ve yazılı eser bize miras kalmıştır. Siirt ili, Tillo ilçesinde, araştırma kapsamına dahil edilen birçok türbe ve geçmişi yaklaşık olarak 250 yıllık olan tarihi bir mezarlık bulunmaktadır.

UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesi'ne alınan İsmail Fakirullah Hz. Türbesi'ne, Sultan Memduh'un cami ve türbesine de yakın olan ve 18. yüzyıldan günümüze kadar gömü işlemleri devam eden Tillo Tarihi Mezarlık Alanı'nda Sultan Memduh'un soyundan gelenler, ona tabi olan kişiler ve sevenleri de gömülmüştür. Büyük bir bölümünde tarih ve isim bulunmayan mezar taşlarındaki üslup ve yazı, yerel unsurlar taşımaktadır. Mezar taşlarının ayak ve baş şahidelerinin iç ve dışları ile pehle taşlarında yazılar bulunmaktadır. Buradaki en önemli durum, pehle taşlarında bulunan yazılarda genellikle Sultan Memduh'a ait ve büyük bölümünün kendisinin yazdığı divanındaki sözlerin yer almasıdır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Tillo'nun inanç turizmi açısından önemi ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bu alanda yapılan

restorasyon çalışmaları sonrası mezarlık alanına ve dolayısıyla şehre daha çok turistlerin gelmesi muhtemeldir.

Taş yapılarda kimyasal, fiziksel ve biyolojik olmak üzere çeşitli hasarların meydana geldiği görülmektedir. Bu faktörler tek başına etkili olsa da birlikte görüldüğünde dejenerasyon süreci hızlanmaktadır. Nitekim mezarlık alanında Kimyasal, fiziksel ve biyolojik bozulma bir arada gözlemlenmektedir. Fiziksel bozulma, kayaları daha küçük parçalara bölerek yüzey alanını arttırmakta ve kimyasal bozulmayı hızlandırmaktadır. Kimyasal bozulma, mineralleri azaltarak ve zayıflatarak fiziksel bozulmaya katkıda bulunmaktadır. Biyolojik bozulmalar da herhangi bir ayrışmayı ve parçalanma hızını artırmaktadır. Hasarın türü estetik açıdan bir görünüm sorunu olarak görülse de uzun vadede başka hasarlara neden olması ve mekanik bir tehlike oluşturmaları nedeniyle de dikkat edilmesi gereken bir mekanizma olarak ifade edilir. Özellikle atmosfer, taş yapıların dış yüzeylerini daha çok etkiler. Ortam nemli, donma-çözülme, rüzgar, hava kirliliği, canlıların verdiği zararlar, yanlış malzeme kullanımı, bina koruma önlemlerinin ihmal edilmesi zamanla taş yapılarda ciddi mekanik hasarlara neden olur. Bunların yanı sıra taş yapıların dayanıklılığını etkileyen başka faktörler de taş yapılarda kullanılan malzemeler ve inşaat sırasındaki işlemlerdir.

Siirt'in Tillo ilçesinde yer alan ve inanç turizmi açısından önem taşıyan Tillo Tarihi Mezarlık Alanı'ndaki restorasyon ve çevre düzenleme çalışmaları, yukarıda belirttiğim tahribatların sonuçları açısından büyük önem taşımaktadırlar. Şehirlerin oluşumu, mezarlıkların ve kutsal alanların yaratılmasıyla ilişkilendirilmektedir. Bu anlamda Tillo ilçe merkezinde yer alan mezarlık, şehrin fiziki yapısıyla bütünleşmiştir. Tillo'da sıklıkla uygulandığı görülen dini bir ritüel olan mezarlığı ziyaret etmek, hem yöre halkı, hem de ilçeye dışarıdan gelen ziyaretçiler için kayda değer dini bir önem taşır. Tillo Mezarlık Alanı, yerel halkın ve yabancı ziyaretçilerin Tillo merkezden daha çok vakit geçirdikleri, şehrin en önemli yerlerinden birisidir. Kentsel yerleşimin neredeyse tümü, Tillo Mezarlık Alanı etrafında planlanmıştır.

Restorasyon öncesinde tahribata uğramış ve otlar ile kaplı olan mezarlık, restorasyon sonrasında yeni bir silüet kazanmıştır. Bu anlamda yapılan restorasyon ve çevre düzenleme çalışmaları sonrası, tarihi mezarlık alanı ziyaretçilerin uğrak yeri olmuştur. Bu durumda, çevre düzenleme çalışmaları doğrultusunda aydınlatma, yön ve bilgilendirme levhalarının yapılmasının etkisi büyüktür. Özellikle şehrin girişinde

konulan yönlendirme tabelaları şehre gelen ziyaretçilerde mezarlığı görme, ziyaret etme fikrini oluşturmaktadır.

Tillo Tarihi Mezarlık Alanı'nı turizme kazandırmak amacıyla alanda temizlik ve restorasyon çalışmalarını gerçekleştirilmiştir. 2018 yılında mezarlık alanında başlatılan temizlik, kazı, konservasyon ve restorasyon çalışmaları sonrası, 2020 yılında daha önceki kazı sezonlarında eksik kalan restorasyon çalışmalarını da tamamlayarak tüm uygulamaların sonuna gelinmiştir. Alandaki 75 adet nitelikli mezar gün yüzüne çıkartılıp, söz konusu mezarlara kısmen veya tamamen konservasyon-restorasyon uygulamaları yapılmıştır. Alanda var olan set ve iç duvarlara da dokularının mevcut halini bozmadan özgün malzemeler ile yerinde restorasyon işlemi yapılmıştır. Uygulanan derz dolgusu ve capping işlemleri sonrası duvarların konservasyon işlemi tamamlanmıştır. Mezarlık alanında baldaken ayakları yeniden ayağa kaldırılmıştır. Çok sayıda niteliksiz mezar, özgün malzeme ile onarımdan geçirilmiştir. Nitelikli mezarların künye tespiti için bilgilendirme levhaları hazırlanarak, mezar taşlarının başucuna konmuştur. Devşirme taşları sergilemek için bir platform yapılmış; mezarlık alanının aydınlatılması için spot ve direkt ışıklar yerleştirilmiş; yürüyüş yolu kalker taşla kaplanmış ve son olarak alanı yeşillendirmek üzere peyzaj çalışması gerçekleştirilmiştir **(EK-1)**.

Tillo Belediye Başkanlığı ile Belediye bünyesinde çalışan rehber ve gişe görevlisi personeli ile yapılan görüşmelere dayanarak Tillo Tarihi Mezarlık Alanı'nın restorasyon ve çevre düzenleme çalışmaları sonrası dışarıdan gelen ziyaretçilerin daha çok ilgisini çektiğini ve gezi programlarına da ikinci uğrak noktası olarak girdiğini belirtebiliriz. Elllerinde ziyaretçi sayısını gösteren resmi bir doküman olmamakla birlikte söz konusu çalışanlar mezarlık alanına gelen ziyaretçi sayısının temizlik ve restorasyon öncesine göre artış gösterdiğini dile getirmişlerdir. Ayrıca mezarlık alanında gerçekleştirilen kazı, temizlik, restorasyon ve çevre düzenleme çalışmaları sonrasında yerel halkın da daha çok dikkatini çekip bu mezarlığa olan ziyaretleri artış göstermiştir. Işık Hadisesi'nin gerçekleştiği tarihlerde Sultan Memduh Hz.'nin müritlerinin çadır kurup dini törenlerini gerçekleştirmek için mezarlıkta yer alan namazgah alanını kullandıkları gözlenmiştir. Mezarlığın tanıtılması konusunda Tillo Belediyesi tarafından bastırılan broşürlerin ve oluşturulan tanıtım videolarının da bu konuda katkısı önemlidir.

Öneriler

Tillo'da yer alan tarihi yapıların mimari karakterlerinin orijinalliğini koruması turizm açısından oldukça önemlidir. Turistik erişim için ulaştırma imkanlarının artırılması ve ilçede var olan konaklama ve lokanta imkânlarının yetersiz olması sebebiyle konaklama şartlarının geliştirilmesi, kapsamlı tanıtım faaliyetleri ile kültürel destinasyon çekiciliğine ağırlık verilmesi gerekmektedir. Bütüncül bir yaklaşım için somut olmayan kültürel miras değerlerinin de korunması sağlanmalıdır. İlçenin merkeze olan yakınlığı ve uygun konumu, birçok tur programının burayı ziyaret edilebilmesini kolaylaştırmaktadır. Ancak önce seyahat acentalarının kenti görmesi sağlanmalı, acenta temsilcilerine kenti gezdirerek bölgede keşif yapmaları konusunda fırsatlar yaratılmalıdır. Böylelikle Tillo'nun seyahat acentalarının oluşturdukları tur programlarında özellikle de inanç turu içeren programlarda yeni bir durak olarak yerini alması sağlanabilir. Kentin ve ilçenin sahip olduğu hikaye (özellikle Işık Hadisesi) onu değerli kılmaktadır. Işık Hadisesi, dikkat çekmede, farkındalık yaratmada ve gezip görme isteği yaratmada stratejik değerlerden biridir. Sıklıkla dile getirilen tanıtım konusunda kentin Işık Hadisesi başkahraman olmalı, böylelikle sadece yerelde değil, ulusal ve uluslararası düzeyde yankı uyandırılmalıdır. Dernek ve yerel yönetimler, çeşitli tanıtım faaliyetleri kapsamında bu konuyu kapsayan etkinlik ve toplantılar düzenleyerek bilinirliği artırmalıdır. Bu çabalara yerel halk, sivil toplum kuruluşları, akademisyenler ve ilgili Bakanlık birimleri ortak olmalı; Tillo Tarihi Mezarlık Alanı özünde kentin inanç ve kültür turizmine kazandırılmasında güçlü bir zincir oluşturulmalıdır.

KAYNAKÇA

- Adak, Y. (2018). *Aksaray İlinde Kültürel Bir Değer Olarak İnanç Turizmi Potansiyelinin İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ahunbay, Z. (1996). *Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon*, İstanbul: YEM yayın.
- Akat Ö, (2000). *Pazarlama Ağırlıklı Turizm İşletmeciliği*, İstanbul: Motif Matbaası.
- Akçaözoğlu, S., Akçaözoğlu, K. ve Özcan, F. (2008). Eski Eserlerde Meydana Gelen Tas Bozulmalarının Adana'da Örnekleme, *Çukurova Üniversitesi Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Sayı: 23, No:1, ss.297-305.
- Akın, C. (2016). İnanç Turizminde Dünya ve Türkiye Destinasyonu, <https://cemalakin.wordpress.com/2016/04/26/inanc-turizminde-dunya-ve-turkiye-destinasyonu/>, [Erişim tarihi: 26.04.2016].
- Akın, M. (2008). *Eskipazar (Karabük) Travertenlerinin Bozulmasının Araştırılması*, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Jeoloji Mühendisliği Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara.
- Aklanoğlu, F. (2010). Geleneksel Yerleşmelerde Kültür Turizmi: Beypazarı Örneği. *Kastamonu Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, Cilt 10, Sayı 2, ss. 125-136.
- Aksoy, M., (2001). Türkiye'de İnanç Turizmine Genel Bir Bakış ve Hristiyanlığın Seyahate Verdiği Önem, *Dinler Tarihi Araştırmaları-III Sempozyumu*, Ankara.
- Aksoy, M. (2002). *Türkiye'de İnanç Turizmine Genel Bir Bakış Ve Hristiyanlığın Seyahate Verdiği Önem*. Dinler Tarihi Araştırmaları – III. 2000 Yılında Hristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği) (ss.417-431). Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları.
- Akyol, A.A., Eskici, B., Kadioğlu, Y.K. (2013). Ankara Akköprü Arkeometrik Çalışmaları, *Ankara Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, ss. 1-19.
- Arıtürk, C. (2021). Tillo Veya (Evliyalar Diyarı), <https://siirtgazetesi.com.tr/tillo-veya-evliyalar-diyari/>. [Erişim tarihi: 10.11.2021]
- Ashurst, J. (1998). *Cleaning Masonary Buildings, Conservation of Building and Decorative Stone*, John Ashurst and Francis G. Dimes, (eds.) Butterworth-Heinemann Ltd, Oxford, s. 125-154.
- Asımgil, B., Erdoğan, F. (2013). Tarihi Ayvalık Evleri Mimarisinde Bozulmaya Neden Olan Etkenlerin İncelenmesi, *Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt 1, Sayı 29, ss. 49-60.

- Aslan, E. (2012). *Tarihi Binaların Dış Yüzeylerinin Korunması*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Konya Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü Uzmanlık Tezi, Konya.
- Atalay, G. (2010). *Antik Devirde Mimari Kurallar ve İnşaat Teknikleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aydın, G., ve Aydın, B. (2015). Dünyada ve Türkiye’de Sağlık Turizmi Pazarlama Uygulamaları ve Karşılaştırmalı Durum Analizi, *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, Cilt:8, Sayı:16, s.1-21.
- Bahar M., (2015) *İnanç Turizmi Açısından Kilis İlinin Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Bahar, O. ve Kozak, M. (2008). *Turizm Ekonomisi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Baki Ü (2008). *Sürdürülebilir Kalkınma Kapsamında Kars İlinin Ekonomik Kaynaklarının Değerlendirilmesi: Turizm Sektörü Örneği*. Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
- Baz, İ. (2015), Siirtli Âşık Bir Sûfi: Şeyh Muhammed Hazîn-i Firsâfi, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 11, ss. 89-125.
- Bıçkılı, D., Ak, D. ve Özgökçeler S. (2013). Avrupa’da ve Türkiye’de Sosyal Turizm. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 31, ss. 49-73.
- Boran, A., Tüfekçioğlu, A., Yıldız İ., Erdal Z., Alper C., (2013). *Tillo’daki Tarihi Eserler*, İstanbul: Siirt Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını-2.
- Çakır, R.A. (2018). *Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Etkileri: Ayder Turizm Bölgesi Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çetin, T. (2010). Cumalıkızık Köyünde Kültürel Miras ve Turizm Algısı. *Millî Folklor*, Cilt 87, 181-190.
- Dal, M., Öcal, A. D. (2013) Limestone used in Islamic religious architecture from Istanbul and Turkish Thrace, *METU Journal of the Faculty of Architecture, METU.JFA*. Cilt 1, Sayı 30:1, ss. 29-44.
- Dal, M., Yalçın, M., Öcal, A.D. (2016). Gazimağusa Kaleiçindeki Tarihi Taş Yapılarda Görülen Bozunmalar, *Çukurova Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 31, ss. 355-363.
- Demir, Ö., Baltacı, M. ve İlgün, N. (2017), “Özel İlgi Turizmi Kapsamında İnanç Turizmi; “Silifke Aya Tekla Örneği”, Kent Stratejisi “Silifke” içinde, Editör: Muhammet Saygın, Ankara: Siyasal Kitabevi.

- Denk, E. (2022). *Genel Turizm Turizm ve Otel İşlet. Prog*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Doehne Price E. Doehne- C. A. Price, (2010). *Stone Conservation An Owerview Of Current Research*, Los Angeles.
- Doğaner, S. (2013). *Türkiye Kültür Turizmi*. İstanbul: Doğu Kitabevi
- Ege, S. C. (2019). *Toplumsal Bellek Ve Mekânsal Temsiller: Tillo (Siirt) Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Emekli, G. (1998). *Bergama'da Turizm ve Sosyo Ekonomik Etkileri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Erdem, H. O. (2016). *Koruma Ve Onarım Uygulamaları Öncesinde Tarihi Taş Yapılarda Bozulmaların Teşhisi: Phrygia Hierapolis'inden Bir Örnek*, Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü.
- Ersen, A. (2013). Taş Korumada Son 20 Yıldaki Gelişmeler ve Yenilikler, *Konservasyon Çalışmaları Dergisi*, Sayı 10, ss. 3 - 19
- Fassina, V. (1994). *General Criteria for the Cleaning of Stone: 1994 Theoretical Aspects and Methodology of Application*, Stone Material in Monuments: Diagnosis and Conservation: Scuola Universitaria, C.U.M, Conservazione dei Monumenti Heraklion Crete, 24-30 May 1993, (ed. Fulvio Zezza), Bari, pp. 126-138.
- Göktaş L S (2016) *Şanlıurfa ve Konya İllerinin İnanç Turizmi Potansiyelleri ve Halkın İnanç Turizmine Bakışı Açısından İki İlin Karşılaştırılması*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Güneş N. (2014). *Yerel Halkın Turizm Algısı Ve Turizme Katılımı: Antalya Konyaaltı Ve Kepez İlçesi Örneği*. Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Güzel, Ö. (2011), Türkiye’de iç Turizm Pazarı Analizi ve Pazarı Canlandırmaya Yönelik Alternatif Turizm Olanakları, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 16, s. 127-144.
- Hasbay, U. ve Hattap, S. (2017). Doğal Taşlardaki Bozunma (Ayrışma) Türleri ve Nedenleri, *Bilim Ve Gençlik Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, ss. 23-45.
- ICOMOS (2008) *Illustrated Glossary On Stone Deterioration Patterns*, ICOMOSISCS: Monuments And Sites XV, V. Vergès-Belmin, Marne.
- İnalcan S. Şeker (2021). *Tillo Geleneksel Konutlarının Fiziksel Ve Fonksiyonel Kullanımının Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

- İnce, Y. (2017). *İnanç Turizmi Potansiyeli Açısından Kırklareli İl Ve İlçelerinin Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırklareli.
- Kaçmaz, Ö. F. (2020). *Tarihi Taş Yapılarda Cephe Temizliği: Bursa Hisar Bölgesi Üzerine Bir Araştırma*, Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Karaman, S. & Usta, K. (2006). *İnanç Turizmi Açısından İznik ve Bir Uygulama Çalışması*. III. Balıkesir Ulusal Turizm Kongresinde sunulmuş bildiri, (s. 473-489). Balıkesir.
- Karataş, M., ve Babür, S. (2013). Gelişen Dünya’da Turizm Sektörünün Yeri, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Cilt:15, Sayı: 25 ss.15-24.
- Kaya H. (1999). *İnanç Turizmi*, Bursa: Özsan Matbaacılık.
- Kaya, S., Yıldırım, H.H., Karsavuran, S. ve Özer, Ö. (2013). *Türkiye Medikal Turizm Değerlendirme Raporu 2013*, T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı Yayınları.
- Kaynak, İ. H. (2010). İnanç Turizminin Medeniyetler Arası İşbirliğine Etkileri: Türkiye Örneği, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, Cilt 13, Sayı 1-2, ss. 119 - 126,
- Kızılkaya Y. (2013). *Erzurum İli’nin İnanç Turizm Potansiyeli*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Kiper, T. ve Arslan, M. (2007). *Anadolu’da Doğa Turizmi Kapsamında Doğa Yürüyüşü Güzergahlarının Belirlemesinde Örnek Bir Çalışma*. Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi, Cilt 4, Sayı 2, ss. 165-174.
- Konkol, N., McNamara C., Sembrant, J., Rabinowitz M., Mitchell, R., (2009). Enzymatic Decolorization Of Bacterial Pigments From Culturally Significant Marble, *Journal of Cultural Haritage*, Cilt 3, Sayı 10, ss.362-366.
- Kozak, N., Akoğlan Kozak, M. ve Kozak, M. (2014). *Genel Turizm: İlkeler – Kavramlar*, (15. Baskı), Ankara: Detay Yayıncılık.
- Kozan, G. Y., Özdemir, S. S. ve Günlü, E. (2014), Turizm Yazınında “Deniz Turizmi”nin Olgusal Gelişimi, *İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi Denizcilik Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 2, s. 115-129.
- Kuban, D. (2000). *Tarihi Çevre Korumanın Mimarlık Boyutu* (1. Baskı). İstanbul: YEM Yayın
- MEB (2013). *İnşaat Teknolojisi Taş Bozulmalarını Teşhis Etme*, Ankara: MEB Yayınları.

- Millî Eğitim Bakanlığı (2018). *Konaklama Ve Seyahat Hizmetleri Turizm Hareketleri*, Ankara: MEB Yayınları.
- Mirza, N. (2015). *Turistik Ürüne Dayalı Destinasyon Planlaması: İzmir İli Sağlık Turizmi Kümelenmesi*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Moda, A. (2019). *Kent Mezarlıklarının Kentsel Yeşil Alanlar İçindeki Önemi Ve Ziyaretçi Memnuniyetinin Belirlenmesinde- Kayseri Asri Mezarlığı Örneği*, Yüksek Lisans, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Moropoulou A., Labropoulos, K.C., Delegou, E.T., Karoglou, M., Bakolas, A. (2013). Non-Destructive Techniques As A Tool For The Protection Of Built Cultural Heritage, *Construction and Building Materials*, Sayı 48, ss. 1222–1239.
- Normandin, C. Kyle, (2015). Cleaning Teqniques Alison Henry (ed), Slaton, *Deborah Stone Conservation Principles and Practise*, New York: Rouledge.
- Okuyucu, A. (2020). İnanç Turizmi Açısından Türkiye’de Dini Çekiciliklerin Dağılışı. *Turkish Studies-Social Sciences*, Cilt 15, Sayı 5, ss. 2611-2628.
- Olalı, H. (1995). *Turizm*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Öcal A. D. ve Dal, M. (2012). *Doğal Taşlardaki Bozunmalar*, Kırklareli: Mimarlık Vakfı İktisadi İşletmesi.
- Olçay, A., & Albuz, N. (2015). İnanç Turizmi ve Türkiye’nin Tanıtımına Katkısı, ss.1-25.
- Özel, B., Ay, A. ve Gerçekler, M. (2014). *Dünyada Turizm Gelişmeleri Türkiye ve Konya’ya Yansımaları*, Tarih, Kültür, sanat, Turizm ve tarım açısından Uluslararası Sarayönü Sempozyumu. Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- Özgen, N. (2012). Siirt’in İnanç Turizmi Mekânları: Ziyaret (Veysel Karani) ve Tillo (Aydınlı) Örnekleri. *Doğu Coğrafya Dergisi*, Cilt 17, Sayı 27, ss. 251-272.
- Özgüç, N. (2003). *Turizm Coğrafyası: Özellikler ve Bölgeler*, İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Öztürk, I., (1992). *Alkoxysilanes, Consolidation of Stone and Earthen Building Materials*, A Thesis in The Graduate Program in Historic Preservation, Pennsylvania.
- Öztürk, Ö. F. (2015). *Side Müzesi’nde Bulunan Antik Dönem Taş Eserlerin Bakım Onarım Çalışmaları Ve Mevcut Durumlarının İncelenmesi*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öztürk, Y. ve Yazıcıoğlu, İ. (2002). Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Alternatif Turizm Faaliyetleri Üzerine Teorik Bir Çalışma. *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, ss. 1-14.
- Papathanassis, A. (2011). *The Long Tail of Tourism*. Germany: Gabler.

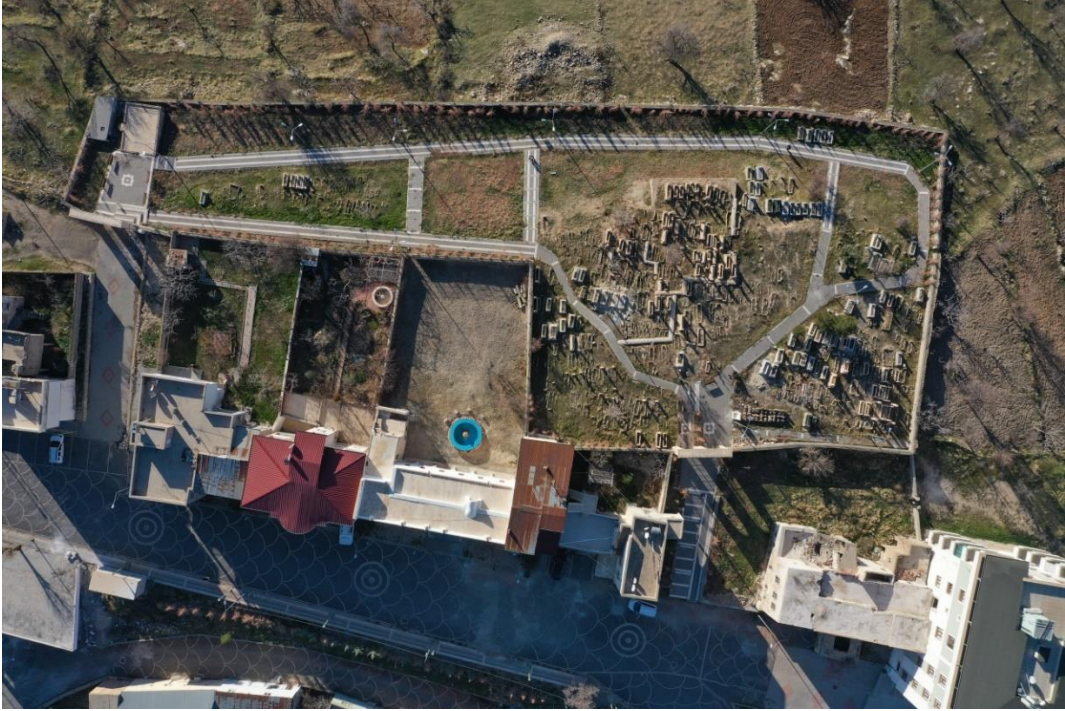
- Reisinger, Y. (2009). *International Tourism: Cultures and Behavior*, 1. Baskı. Hungary: Elsevier.
- Rodrigues J. D. (2015). Defining, Mapping And Assessing Deterioration Patterns İn Stone Conservation Projects, *Journal of Cultural Heritage*, Cilt 16, ss. 267– 275.
- Sabbioni, C., Brimblecombe, P., Cassar, M. (2012). *The Atlas Of Climate Change Impact On European Cultural Heritage Scientific Analysis And Management Strategies*, London.
- Sağlamtimur, H. (2012). *Başur Höyük, Çattepe Höyük ve Siirt-Türbe Höyük Kazıları*, Ege Üniversitesi Arkeolojik Kazıları, ss. 25-38, 65-76, 137-156.
- Saltık, E.C. (1999). *Taş Koruma Malzemeleri: İşlevleri ve Sorunları*, I. Ulusal Taşınabilir Kültür Varlıkları Konservasyonu ve Restorasyonu Kolokiyumu, Ankara, ss. 119-124.
- Sargın, S. (2006), Yalvaç'ta İnanç Turizmi, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 2, ss. 1-18.
- Sancar, M. N. (2005). *Tillo Evliyalari*, 4. Baskı, İstanbul: Sancar Kitapları.
- Serçek, S. (2011) *Bütünleşik Pazarlama İletişimi Çerçevesinde Türkiye’de İnanç Turizminin Geliştirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Sezer, M. S. (2010). *Türkiye Turizm Sektöründe Müze Turizminin Payının Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Somuncu, M., Okuyucu, A. (2013). *Türkiye’de İnanç Turizmi: Bugünkü Durum, Sorunlar Ve Gelecek*, Konya: International Conference on Religious Tourism and tolerance.
- Soykan, F. (2000). Turizm Coğrafyası ve Turizm Planlaması, *Ege Coğrafya Dergisi*, Sayı, 11, ss. 39-55.
- Sönmez, M. E. (2012). Tillo (Siirt) İlçesi’nin Kültürel Turizm Potansiyeli, *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı 59: 27-44.
- Şaman, E. (2009). *Mersin İli İnanç Turizmi Potansiyelinin Değerlendirilmesi: Mersin’de İnanç Turizmine Katılanların Profili Üzerine Bir Araştırma*, Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Şaman, E. (2009). *Mersin İli İnanç Turizmi Potansiyelinin Değerlendirilmesi: Mersin’de İnanç Turizmi’ne Katılanların Profili Üzerine Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Şener, E. V. (2020). *Tarihi Taş Yapılarda Görülen Bozulmalar Ve Temizlik Yöntemlerinin İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney Dış Cephesi Örneği Üzerinden Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Şener, Y.S., (2000). *Kayseri İl Merkezindeki Selçuklu Türbelerinde Mevcut Korunma Durumlarının Tespiti*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara
- Şenol, F., (2017). Biyo-Remediasyon: Tarihi Yapılarda Kullanılan Karbonatlı Taşlarda Görülen Siyah Kabuk Tabakasının Temizliğinde Alternatif Bir Yöntem Olarak BiyoTemizlik ve Biyo-Sağlamlaştırma, *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, Cilt, 1. Sayı, ss. 1-15.
- Tillo Kalesi ve Cam Seyir Terası-Siirt
<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/siirt/gezilecekyer/tillo-kalesi-ve-cam-seyir-terasi>, [Erişim Tarihi: 3 Nisan 2022].
- Tillo Kaymakamlığı. <http://www.tillo.gov.tr/turizm> adresinden [Erişim Tarihi: 25.02.2019]
- Tintin, Z. (2012). *Arkeolojik Alanda Taş Koruma: Sağlamlaştırma Yöntemleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara: Ankara Anadolu Medeniyetleri Müze Müdürlüğü.
- Torraca, G. (2009). *Lectures on Materials Science for 2009 Arcitectural Conservation*, Los Angeles: The Getty Conservation Institute.
- Tulgar, S. (2007). *Sultanahmet Örne Dikilitaş'ta Ayrışmaların Teşhisi ve Önerilen Koruma Yöntemleri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Usta, K.M. (2005). *İnanç Turizmi Potansiyeli Açısından İznik'in Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Usta, Ö. (2014). *Turizm Genel ve Yapısal Yaklaşım*, 4. Baskı, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Yılmaz, B. (2000). *Türkiye'de Dini Turizm ve Meryem Ana Evi'nin Turistik Potansiyelinin Analizi*, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, F. (2011). *Dinlerin Kökeni*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Yörük, G. (2010). *İnanç Turizmi Potansiyeli Açısından Demre'nin Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Zengin, A. (2010). *Eyüp Kentsel Sit Alanının İnanç Turizmi Kapsamında Değerlendirilmesi ve Yerleşim Dokusunun Korunması Üzerine Bir Araştırma*, Yüksek Lisan Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

EK-1: Tillo Tarihi Mezarlık Alanında Restorasyon-Konservasyon ve Çevre Düzenleme Çalışmaları Öncesi ve Sonrası Görünümler

Tillo Tarihi Mezarlık Alanının Restorasyon ve Konservasyon Öncesi-Sonrası Genel Görünüm

Tillo Tarihi Mezarlık Alanının Konservasyon-Restorasyon ve Çevre Düzenleme Sonrası Genel Görünümü

Tillo Tarihi Mezarlık Alanı Orta Alanın Restorasyon Öncesi-Sonrası Görünümü

Tillo Tarihi Mezarlık Alanı Kuzey Alanı'nın Restorasyon Öncesi-Sonrası Görünümü

Tillo Tarihi Mezarlık Alanı Orta Alanı'nın Restorasyon Öncesi-Sonrası Görünümü

Tillo Tarihi Mezarlık Alanı Orta Alanı'nın Restorasyon Öncesi-Sonrası Genel Görünümü

Tillo Tarihi Mezarlık Alanı Orta Alanı'nda Restorasyon Öncesi-Sonrası Genel Görünüm

Tillo Tarihi Mezarlık Alanı Set Duvarı Restorasyon Öncesi-Sonrası Görünüm